

De Brielse Mare

Speciale uitgave

De samenleving in Voorne en Putten aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog

Beproofde Heerlijkheden

Dr. W.G. Visser

Verkrijgbaar bij:

Museumbalie

Boekhandel

Dit is een uitgave van de
Historische Vereniging De Brielse Maasmond

© 2021 Historische Vereniging De Brielse Maasmond.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur of de Historische Vereniging.

Colofon

Tekst en afbeeldingen: W.G. Visser

Redactie: K.J. Schipper, L. Arkenbout, A. Rodenburg en D.A. Verbeek

Omslag: J. Engelblik

Vormgeving en DTP: W.G. Visser

Druk: Repro Voorne BV, Oostvoorne

Voorwoord

In 2022 herdenkt en viert Brielle dat de stad Den Briel 450 jaar geleden, op 1 april 1572, door de watergeuzen werd bevrijd van de Spaanse overheersing. Een door storm en zeestroming geforceerde bevrijding, die de toon zette voor andere steden en gemeenschappen om zich in de strijd te werpen voor hetzelfde vrijheidsideaal. Resultierend in een krachtige weerstand tegen het centralisatiestreven van het Spaanse gezag. Het is niet verwonderlijk dat deze herdenking leidt tot veel activiteit en een stortvloed van publicaties en beschouwingen over 1 april 1572 en de gevolgen daarvan. Temeer omdat deze op nationaal niveau veel belangstelling trekt en door velen wordt beschouwd als een keerpunt in de nationale historie en de vorming van de Nederlandse staat.

Ook onze Historische Vereniging De Brielse Maasmond wil zich hierbij niet onbetuigd laten. In een reeks van speciale edities van ons lijfblad De Brielse Mare is in 2020 besloten tot deze uitgave, waarbij Brielle (Den Briel) en 1 april 1572 in een wat breder kader worden geplaatst. Deze keuze is o.a. gemaakt om overlap met andere verwachte publicaties zo veel mogelijk te voorkomen. Tevens is het, als een blik naar het Voorne van weleer, een mooi moment om in te spelen op de komende fusie van de gemeenten Brielle, Hellevoetsluis en Westvoorne tot een nieuwe gemeente Voorne(aan Zee). Als gevolg van de coronacrisis is de realisatie van deze special doorgeschoven naar het najaar van 2021.

Voorne rond 1572 vormt het domein van deze uitgave, aangevuld met het historisch onafscheidelijke Putten. De inhoud bevat uitgebreide informatie, die de context aangeeft en het decor vormt van de omstandigheden waarin de inname van Den Briel kon plaatsvinden en plaatsvond. De toestand en lotgevallen van land en volk worden beschreven. Met nadruk op economisch, sociaal en religieus gebied. Als interessant staatkundig aspect is aandacht gegeven aan het middeleeuwse, feodale stelsel (met zijn leenheren, leenmannen en heerlijkheden) dat rond 1572 nog de basis vormt van het bestuur.

Wij zijn vereerd dat historicus W.G. Visser zich wilde inzetten als auteur van deze uitgave. De heer Visser is zeer deskundig op het beschreven gebied. Mede door zijn promotiestudie beschreven in zijn omvangrijke werk 'Classicale Acta 1573-1620, deel X, Particuliere synode Zuid Holland Classis Brielle.'

Het resultaat dat voor u ligt, is een lezenswaardig overzicht geworden van wat ooit de 'Heerlijkheden' waren in het gebied dat nu de Zuid-Hollandse Eilanden heet, met al hun 'zwarigheden en het echte leven' en Brielle in een hoofdrol.

Het bestuur en de redactie van de Historische Vereniging De Brielse Maasmond danken de heer Visser voor zijn interessante bijdrage.

Dick Verbeek

Voorzitter Historische Vereniging De Brielse Maasmond

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Voorne en Putten: de heerlijkheden	6
OVERHEID TIJDENS HET ANCIEN RÉGIME.....	6
BESTUUR EN OVERHEID IN HOLLAND.....	7
HET LAND VAN VOORNE.....	10
HET LAND VAN PUTTEN.....	15
STAATKUNDIGE INGEWIKKELDHEID	17
Voorne en Putten: geografie	19
FYSISCHE GEOGRAFIE	19
VERKEER EN VERVOER.....	21
OVERSTROMINGEN EN BRANDEN	23
KLIMAAT EN WEER	27
Voorne en Putten: bevolking	28
OMVANG VAN DE BEVOLKING.....	28
GEZONDHEID EN ZIEKTE	30
BEROEP EN BEDRIJF: BRIELLE.....	32
BEROEP EN BEDRIJF: PLATTELAND.....	34
SOCIALE VERHOUDINGEN.....	36
Voorne en Putten: religie	38
RELIGIE ALS MOTIEF.....	38
DE KATHOLIEKE KERK	38
DE REFORMATIE: BEGINFASE TOT 1566	44
VAN BEELDENSTORM NAAR 1572.....	49
Voorne en Putten: de omwenteling	52
APRIL 1572	52
ONRUSTIGE JAREN	53
EEN GEREFORMEERDE KERK	55
PREDIKANTEN	59
BRIELLE EN DE CLASSIS	60
Voorne en Putten: besluit	61
Literatuur	62

Inleiding

In het komende jaar 2022 zal uitgebreid worden stilgestaan bij de verovering van Brielle op 1 april 1572 door de watergeuzen. In de gangbare handboeken over de geschiedenis van Nederland wordt het fameuze wapenfeit altijd genoemd waarbij ook betekenis en gevolgen worden aangeduid. De gebeurtenissen op die dag behoren tot de overbekende feiten uit de vaderlandse geschiedenis. Het verhaal spreekt ook tot de verbeelding: watergeuzen die door een verkeerde wind bij toeval in de buurt van Den Briel komen en het plan opvatten daar eens een stroomtocht te organiseren, een veerman die als boodschapper van de geuzen met overdrijving van het aantal manschappen aan boord de stadsbestuurders de schrik op het lijf joeg en een troep geuzen die met een scheepmast een stadspoort openramden om daarna de stad in bezit te nemen en die zich vervolgens ook nog eens tegen de Spanjaarden wisten te handhaven: dit alles biedt genoeg stof voor een boeiend verhaal.

Wat in de regel niet aan de orde komt, is het decor of de achtergrond waartegen zich dit hele verhaal afspeelde: een kleinsteedse samenleving van een stad in neergang, gelegen in een plattelandsomgeving waarin de omstandigheden ook bepaald niet florissant waren. Welnu, daarover gaat deze special van *De Brielse Mare*. Anders gezegd: in welke locale en regionale context maakten de watergeuzen op die 1e april in 1572 hun (in elk geval op dat moment) onverwachte entree? Natuurlijk in de eerste plaats in de stad Den Briel, het belangrijkste bewoningscentrum van het eiland Voorne, de *metropolis insulae Vorniae*, zoals Johannes Miggrodius, predikant in Veere, de stad aanduidde¹. Maar wat was nu die *insula Vorniae* voor een eiland, wie had het daar voor het zeggen, wat voor bevolking woonde daar en waarmee voorzag die zich in haar onderhoud? En ook: wat geloofden zij, een vraag die in de 16^e eeuw waarin de Reformatie diepe sporen trok in de Europese geschiedenis van het grootste belang was.

Het verhaal dat hier wordt verteld, is in belangrijke mate gebaseerd op de inleiding op de uitgave van de acta van de classis Brielle die in 2015 is verschenen in de Kleine Serie van de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*.² Die inleiding bevat veel materiaal over de 16^e en begin 17^e eeuwse geschiedenis van Voorne en Putten. Meer dan eens is de suggestie gedaan om althans een deel van dit materiaal voor een breder geïnteresseerd publiek te bewerken tot een afzonderlijke publicatie en daarvan is deze special het resultaat. Naar mijn mening past de inhoud ervan goed in de aanloop naar de herdenking van de gebeurtenissen in 1572 in het komende jaar.

Ik wil het bestuur van 'De Brielse Maasmond' bedanken voor de hier geboden gelegenheid de samenleving van het 16^e eeuwse Voorne en Putten voor het voetlicht te brengen en voor de suggesties en opmerkingen die tijdens de totstandkoming van deze special zijn gedaan. Fouten en onjuistheden komen echter voor mijn rekening.

Ten slotte: als we het hebben over Voorne en Putten in de 16^e eeuw, dan hebben we een groter gebied dan de huidige eilanden met deze namen op het oog. Het 16^e eeuwse Voorne was bovendien, evenals het naburige Putten, al eeuwenlang een afzonderlijk herkenbare staatkundig-bestuurlijke entiteit, een 'heerlijkheid' wel te verstaan. Daarom willen we eerst nagaan wat we precies bedoelen met de heerlijkheden Voorne en Putten in de 16^e eeuw.

¹ In een door hem geschreven brief gedateerd 15 december 1573. De brief is mede ondertekend door Johannes Gerobulus, toen predikant in Vlissingen die aan de wieg stond van de Brielse gereformeerde gemeente.

² Visser, W.G. (ed.), *Classicale acta 1573-1620*. Deel X: Particuliere synode Zuid-Holland, Classis Brielle 1574-1623 (Den Haag 2015)

Voorne en Putten: de heerlijkheden

OVERHEID TIJDENS HET ANCIEN RÉGIME

Het oude begrip 'heerlijkheid' verwijst naar het door een landsheer uitgeoefende gezag dan wel het gebied waarover dat gezag zich kon laten gelden. Dat mogen we ook overheidsgezag noemen maar als we spreken over overheid en bestuur tijdens het Ancien Régime, dat wil zeggen in de eeuwen voor 1795, dan is het zaak steeds voor ogen te houden dat er geen duidelijke scheiding bestond tussen wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht zoals wij die heden ten dage kennen. Men kende wel de begrippen politie en justitie maar die zijn niet zo maar één op één te vertalen naar wat vandaag de dag onder bestuur en rechtspraak wordt verstaan. Veel meer dan in het huidige staatsbestel kwam het voor dat één en dezelfde functionaris of één en hetzelfde college zowel regelgevende, uitvoerende als rechtsprekende bevoegdheden had.

Een tweede kenmerkende trek van het publiek bestel in het verleden was dat het overheidsgezag persoonsgebonden was en dat de gezagsdragers dat gezag beschouwden als persoonlijk bezit. Een vorst kon tegen een bepaald bedrag een ambt verpachten waarbij de pachter zelf de aan het ambt verbonden inkomsten of een deel daarvan privé mocht innen en voor de rest maar moest zien dat er onder de streep een inkomen voor hemzelf overbleef.

Eenzelfde principe lag ten grondslag aan het leenstelsel. De oorsprong ervan (we spreken dan over de vroege middeleeuwen) is bij gebrek aan bronnen lastig te reconstrueren maar zo rond de twaalfde eeuw is het leenstelsel min of meer volledig ontwikkeld. Een leen bestond uit het levenslange vruchtgebruik van een vermogensbestanddeel, meestal grond, verleend door een vorst (de leenheer) aan iemand uit zijn gevolg (de leenman). Daarmee bond de leenheer zijn leenmannen (vazallen) aan zich. Want tegenover het leen of het leengoed (het *feodum*) stond de plicht van de leenman om de leenheer in het bestuur bij te staan en in geval van oorlog hem te volgen in de strijd (vandaar de uitdrukking: met raad en daad). Niet alleen materieel vermogen maar ook een bestuursambt kon als leen aan een leenman worden gegeven.

In principe verviel de leenband bij het overlijden van de leenheer of de leenman. In het eerste geval moesten de leenmannen weer een eed van trouw aan de nieuwe leenheer afleggen. Stierf de leenman dan verviel het leen weer aan de leenheer maar dat bleek in de loop van de tijd steeds lastiger. De ontwikkeling is zo gegaan dat lenen erfelijk werden (onversterfelijk) waarmee de leenheer uiteraard een controlemiddel verloor.

Verder kon een leenman die een uitgebreid territoir als leen had zelf ook weer lenen als zogenaamde achterlenen uitgeven en dus ook zelf als leenheer optreden. Zo ontstond een heel netwerk van leenverbanden. Om geschillen die onvermijdelijk ontstonden te beslechten, werden leenhoven in het leven geroepen. Daardoor ontwikkelde zich vanuit de praktijk een uitgebreid leenrecht. Tot aan, laten we zeggen, 1795 bleef in de Nederlanden het leenrecht geldend recht.

In de meeste gevallen was een leen een onroerend goed maar vaak ook een onroerend recht zoals de tienden van een oogst of een jaarlijkse rente waarmee een onroerend goed of een vaste bron van inkomsten (bijvoorbeeld de opbrengst van een tol) werd bezwaard.

Een laatste opmerking die kan dienen om datgene wat hierna volgt wat beter te plaatsen, betreft de begrippen rechtsmacht of jurisdictie. Die was namelijk verdeeld in drie categorieën: de hoge, de middelbare en de lage jurisdictie. De hoge (criminele) jurisdictie ging over misdaden waarover een lijfstraf kon worden uitgesproken (halsmisdaden). De middelbare rechtsmacht betrof de kleinere vergrijpen die met een boete afgedaan konden worden. Verder behoorde de bevoegdheid om plaatselijke keuren vast te stellen tot de middelbare jurisdictie. De lage rechtsmacht had betrekking op civiele zaken. Dat konden contentieuze zaken (twistgedingen) zijn waarbij de rechtbank een vonnis moest vellen maar ook volontaire zaken zoals transportakten, pachtcontracten, huwelijken enzovoort. Alleen in civiele zaken was hoger beroep mogelijk bij de Hoge Raad van Mechelen, later het Hof van Holland.

BESTUUR EN OVERHEID IN HOLLAND

Op 21 augustus 1565 begonnen Reyer van der Does, rekenmeester bij de grafelijke Rekenkamer in 's-Gravenhage, en Johan (Jan) van Duvendoorde, rentmeester-generaal van de heerlijkheid van Voorne, een onderzoek naar de fiscale draagkracht van 'tgemeen lant van Voorne'.

Aanleiding voor deze 'informacie' (zo werd dit onderzoek genoemd) was het aflopen van een in 1551 verleend octrooi op grond waarvan de heerlijkheid Voorne vermindering van het op te brengen aandeel in de beden voor de landsheer werd verleend. Voorafgaande aan de 'informacie' hadden de bestuurders van Voorne een rekest aan de landsheer, koning Filips II, gestuurd met het verzoek het octrooi te verlengen en het op te brengen bedrag zelfs te verminderen met het oog op 'die groote declinatie ende diminucie van de voorscr. stede ende lande'. De heren Van der Does en Van Duvendoorde werden namens stad en lande van Voorne bijgestaan door Joost van de Werve, de baljuw van Voorne, Servaes Versteyn, de Brielse stadssecretaris, Cornelis Willemsz. uit Oude-Tonghe en Huig Jansz. van Lichtenburch, de schout van Nieuwenhoorn.

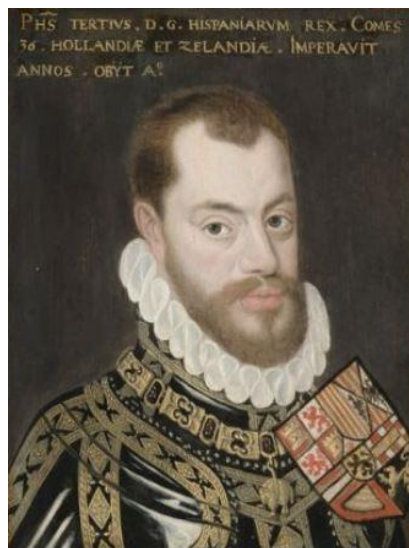
Een week lang trok het gezelschap door de hele heerlijkheid Voorne, inclusief Zuid- en Westvoorne, thans delen van het huidige Goeree-Overflakkee. Hun bevindingen legden ze vast in de *Informacie opten staet ende gesteltenisse der stede van den Brielle en Lande van Voorne, by Commissarissen van sKonincs wegen genomen in Augusto MDLXV*.

Nog afgezien van de inhoud is er met dit document iets bijzonders aan de hand. Want op zichzelf genomen was een dergelijk onderzoek niet uniek. Voor het graafschap Holland kennen we een tweetal soortgelijke onderzoeken namelijk de *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen (...)* uit 1494 en de *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele* uit 1514. Beide stukken zijn uiterst belangrijke historische bronnen voor de kennis van de sociaal-economische geschiedenis van Holland in de 16^e eeuw. Maar wie verwacht daarin gegevens aan te treffen over Voorne en Putten wordt teleurgesteld. Noch in de *Enqueste* noch in de *Informacie* valt over Voorne en Putten iets te vinden. Het is daarom voor de kennis van het 16^e-eeuwse Voorne een gelukkige omstandigheid dat in 1565 nog die aparte *Informacie* is gehouden.

		voor de Opstand: graaf van Holland (landsheer) na de Opstand: Staten van Holland ('grafelijkheid')			
Staten van Holland voor 1572: adel: 1 zetel, 6 grote steden Dordrecht, Haarlem, Leiden, Delft, Gouda, Amsterdam na 1572: adel 1 zetel, 6 grote en 12 kleine steden w.o. Brielle					
STEDEN			PLATTELAND		
IN STATEN VAN HOLLAND COMPARERENDE STEDEN		KLEINE NIET- COMPARERENDE STEDEN		HOGE EN VRIJE HEERLIJKHEDEN	
• VOLLEDIGE JURISDICTIE • BESTUUR • SCHOUD/BALJUW • BURGEMEESTERS • SCHEPENEN • VROEDSCHAP		• VOLLEDIGE JURISDICTIE • BESTUUR • SCHOUD/BALJUW • BURGEMEESTERS • SCHEPENEN • (VROEDSCHAP)		• VOLLEDIGE JURISDICTIE • BESTUUR • BALJUW • LEENMANNEN • SCHEPENEN	
				BALJUWSCHAPPEN	
				• VOLLEDIGE JURISDICTIE • BESTUUR • BALJUW • LEENMANNEN	
				AMBACHTS- HEERLIJKHEDEN	
				• MIDDELBARE/LAGE JURISDICTIE • BESTUUR • BALJUW • SCHEPENEN	

Afb. 1 Schematische weergave staatkundige inrichting van het graafschap Holland

Maar hoe komt het nu dat gegevens over Voorne, en trouwens ook over Putten, in zowel 1494 als 1514 geheel ontbreken? Dat had te maken met de bijzondere staatkundige positie van Voorne en in mindere mate van Putten binnen het graafschap Holland. Om daar meer over te weten te komen, moeten we eerst kijken naar het graafschap Holland waarvan Voorne en Putten – zo niet in theorie dan toch in elk geval *de facto* - deel uitmaakten. Met voorbijgaan aan allerlei details en regionale en lokale bijzonderheden vat het schema op de vorige pagina (afb. 1) in grote lijnen de bestuursinrichting van Holland samen. Bovenaan in het schema staat de graaf of (iets abstracter) de grafelijkheid. Een meer algemene term is: de landsheer (dat kon dus ook een hertog zijn zoals in Brabant of Gelre), vandaar dat we spreken over de ‘landsheerlijke’ tijd. In theorie was de graaf als leenman ondergeschikt aan de Duitse keizer als leenheer maar de leenband met het Duitse Rijk had al sinds eeuwen nauwelijks praktische betekenis meer. De graven van Holland kunnen we gewoon beschouwen als zelfstandige landsheren op hun eigen territorium. In 1572 was de Spaanse koning Filips II graaf van Holland. Omdat vorsten altijd met hun hoogste titel werden aangeduid kennen wij hem als koning Filips II maar als graaf van Holland was hij eigenlijk Filips III en onder die naam (Philippus Tertius) hangt zijn portret nog steeds in het gebouw van de Eerste Kamer in Den Haag (afb. 2)

Afb. 2 Filips II, laatste graaf van Holland en de laatste heer van Voorne (schilderij naar een prent van Filips Galle. Het bevindt zich in de zgn. Gravenkamer in het gebouw van de Eerste Kamer der Staten-Generaal in Den Haag)

Filips was zijn vader keizer Karel V in 1555 als graaf opgevolgd en Karel V had de gravenkroon weer geërfd van zijn vader Filips de Schone. Die was als zoon van Maximiliaan van Oostenrijk de eerste vertegenwoordiger van het Habsburgse huis. Met het overlijden van zijn moeder, Maria van Bourgondië, was in 1482 een definitief einde gekomen aan de periode van de Bourgondische graven. Maar net als de Bourgondiërs - Filips van Bourgondië ‘de Goede’ voorop - streefden de Habsburgers naar centralisatie van de macht en uniformering van het bestuur. Met name Karel V heeft hierin belangrijke stappen gezet. Na de vererving van het hertogdom Gelre in 1543 kon Karel zich heer van alle Nederlanden noemen. Zo was een vrijwel geheel aaneensluitend complex van gebieden ontstaan dat, heel grof genomen en afgezien van het prinsbisdom Luik en nog wat kleinere gebieden, het huidige Nederland en België omvatte. Maar: als keizer van het Duitse Rijk was hij formeel nog altijd leenheer van de graaf van Holland, de hertog van Gelre en zo voort. Hij was dus leenheer en leenman tegelijk. Vanuit die positie regelde hij in 1548 met het verdrag van Augsburg de verhouding van de Nederlanden ten opzichte van het Duitse Rijk. In dat verdrag werden de Nederlanden samengebracht in de zogenaamde Bourgondische Kreits en grotendeels losgeweekt van het Duitse Rijk. De volgende stap nam hij in 1549 met de afkondiging van de Pragmatieke Sanctie waarin de erfopvolging van de Nederlanden uniform werd geregeld. Stap voor stap bouwden de Habsburgers aan een rijk met eenheid in wetgeving en rechtsbedeling. Dat (overigens moderne) streven stond evenwel haaks op de wens van de afzonderlijke steden en gewesten om hun autonomie te behouden. Daarmee hebben we meteen al een belangrijk motief van de Opstand te pakken.

Maar nu terug naar Holland. Evenals in andere gewesten ontwikkelde zich naast, of misschien liever gezegd tegenover, de graaf geleidelijk een vertegenwoordigend orgaan dat we sinds de 15^e eeuw kennen als de Staten. Daarin waren de standen vertegenwoordigd. In theorie zouden dat er drie moeten zijn: de geestelijkheid (eerste stand), de adel (tweede stand) en de burgerij (derde stand). Maar omdat in Holland de geestelijke stand nooit een belangrijke machtsfactor is geweest waren slechts twee standen vertegenwoordigd: de adel (ook wel ridderschap genoemd) die geacht werd het platteland te representeren en de burgerij. De burgerij werd vertegenwoordigd door afgevaardigden van de steden waaronder vooral de zes grote steden Leiden, Haarlem, Amsterdam, Delft, Dordrecht en Gouda op de voorgrond traden. De kleine steden, waaronder Den Briel en Goedereede, namen ook wel deel aan vergaderingen (dagvaarten) van de Staten maar geleidelijk aan werden zij steeds minder ter dagvaart opgeroepen en kwamen zij buiten spel te staan. Na de Opstand van 1572 werd het aantal comparerende steden weer uitgebreid tot achttien, waaronder Brielle. Veel te vertellen hadden de Staten onder het landsheerlijk gezag niet; zij mochten slechts bijeenkomen op uitnodiging van de landsheer. Maar omdat de altijd in geldnood verkerende landsheer de Staten nodig had bij het toestaan van een bede konden zij op die manier toch concessies afdwingen en de centralisatie en uniformering van het bestuur ten minste vertragen.

Juist ten aanzien van de verhouding tussen landsheer en Staten bracht de Opstand een verandering met zich mee. Op 19 juli 1572, enkele maanden na de inname van Den Briel, kwamen de Staten van Holland eigenmachtig in Dordrecht bijeen en kozen Willem van Oranje als leider van de Opstand. Die spontane vergadering was op zich al een inbreuk op de bestaande rechtsorde. De ontwikkelingen in de jaren daarna, waarin ook nog eens de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden uit elkaar groeiden, liepen zelfs uit op de afzetting van Filips II in 1581. Na een tussenperiode waarin door de Staten-Generaal tevergeefs werd gezocht naar een andere landsheer trokken de Staten in april 1588 de uiterste consequenties en namen zelf het landsheerlijk gezag in handen. Anders gezegd: de Staten van Holland traden in de plaats van de landsheer, koning Filips II, alias graaf Filips III van Holland.

Daarmee kwamen de Staten in een soort dubbelrol terecht: die van de landsheer enerzijds en van vertegenwoordiger van de standen (adel en steden) anderzijds. De stadhouder kwam eveneens in een andere positie. Oorspronkelijk was hij de vertegenwoordiger van de landsheer bij diens afwezigheid. Maar omdat die nieuwe 'landsheer' (de Staten van Holland) permanent in Den Haag zetelde werd de stadhouder eigenlijk overbodig. Toch bleef de functie bestaan maar nu in de positie van dienaar van niet (meer) de landsheer maar van de Staten. Wel behield de stadhouder een aantal bevoegdheden, die nog aan de landsheerlijke periode herinnerden, zoals het gratierecht. Een andere belangrijke bevoegdheid was het kiezen van burgemeesters en schepenen in de meeste steden. Als wettig plaatsvervanger van de landsheer kon hij verder in buitengewone omstandigheden de mogelijkheid krijgen tussentijds veranderingen door te voeren in de samenstelling van de stadsbesturen.

Op regionaal en lokaal niveau bleven de bestaande verhoudingen echter vrijwel zoals ze waren. Het platteland was verdeeld in bestuursdistricten (baljuwschappen). Deze baljuwschappen waren vanaf de 13^e eeuw in Holland ingevoerd (Floris V was de eerste die daarmee begon) en bleven na de Opstand gewoon bestaan. Zij werden bestuurd door een baljuw, een afzetbare 'ambtenaar in moderne zin'. Erfelijk was het baljuwsambt evenmin. De baljuw vertegenwoordigde de landsheer; hij was zoals de Brielse stadssecretaris Jan Matthijsz. in zijn *Rechtsboek* in het begin van de 15^e eeuw schreef 'die principael ende overste dienre des heren'. Aan de baljuwschappen waren het regionale bestuur en de volledige rechtspraak opgedragen. De baljuws werden bijgestaan door een college van welgeboren mannen of leenmannen.

Binnen het territorium van een baljuwschap treffen we ambachtsheerlijkheden of schoutambachten aan. Een ambachtsheerlijkheid was het recht om (een deel van) het overheidsgezag in een bepaald nauw omschreven gebied uit te oefenen; het gebied zelf werd in de wandeling ook een heerlijkheid genoemd, hoewel het strikt genomen niet om een gebied maar om een recht gaat. De ambachtsheer was degene aan wie het erfelijk recht het ambt van schout (vandaar de naam schoutambacht) uit te oefenen of het te laten waarnemen in leen werd gegeven. Naast de rechtspraak als belangrijkste bestanddeel bracht de ambachtsheerlijkheid doorgaans nog een aantal andere rechten met zich mee, zoals korentienden, jacht-

en visrechten, wind- en molenrechten, het recht de pastoor en later de predikant te benoemen (patronaatsrecht) en dergelijke, tezamen het 'ambachtsgevolg' genoemd.

De door de ambachtsheer benoemde schout vertegenwoordigde de landsheer en oefende samen met de schepenbank het plaatselijk bestuur en de lage en middelbare rechtspraak uit en trad als openbaar aanklager op. Als zodanig zijn baljuw en schout elkaars parallellen. Ook de ambtenaren, waarvan de secretaris de belangrijkste was, werden door de ambachtsheer aangesteld. De schepenen vertegenwoordigden nominaal de bevolking en werden daaruit gekozen door de ambachtsheer.

Als een heerlijkheid tevens de bevoegdheid tot de hoge (criminele) rechtspraak omvatte, spreken we over een hoge heerlijkheid (heerlijkheden 'met put en galg'); naast de functie van schout bestaat dan de functie van baljuw die eveneens door de ambachtsheer werd aangewezen. Beide functies werden in dergelijke situaties doorgaans door één persoon uitgeoefend.

Overigens werden lang niet alle ambachtsheerlijkheden in leen uitgegeven. Van de 512 heerlijkheden in Holland weten we zeker dat in 1560 er 151 niet waren beleend, maar zoals dat heette 'in 's graven boezem' waren gebleven. In zo'n situatie stond een schout direct onder 'zijn' baljuw.

Voor de steden leidde de Opstand in bestuurlijk opzicht evenmin tot veranderingen. Juridisch gezien was een stad een bevolkingscentrum met een eigen recht. De toekenning van een stadsrecht betekende dat een gemeenschap van bewoners op een bepaald territorium als het ware uit het landrecht werd getild en zelf een aparte rechtskring met eigen bestuur en rechtspraak ging vormen. Verlening van stadsrecht geschiedde (uiteraard) door de landsheer, in Holland dus meestal de graaf. Dat betekende niet dat steden volkomen onafhankelijk waren van het landsheerlijk gezag. De graaf benoemde in elke stad zijn vertegenwoordigers, een baljuw en een schout, die samen met de schepenen recht spraken. De baljuw was er voor de hoge rechtspraak, de schout voor de lage en middelbare rechtspraak. Verder hield de graaf een vinger in de pap bij het benoemen van schepenen en burgemeesters die het dagelijks bestuur van de stad vormden. De vroedschap, waaruit de burgemeesters werden gerekruteerd, vertegenwoordigde de burgerij en vulde zichzelf aan. Het laat zich raden dat er tussen de stadsbestuurders die uit de burgerij zelf voortkwamen en de door of vanwege de graaf benoemde baljuw en schout een potentieel spanningsveld lag. In Brielle werd dit zichtbaar bij het vervolgingsbeleid ten opzichte van ketters en andersgelovigen in de 16^e eeuw.

HET LAND VAN VOORNE

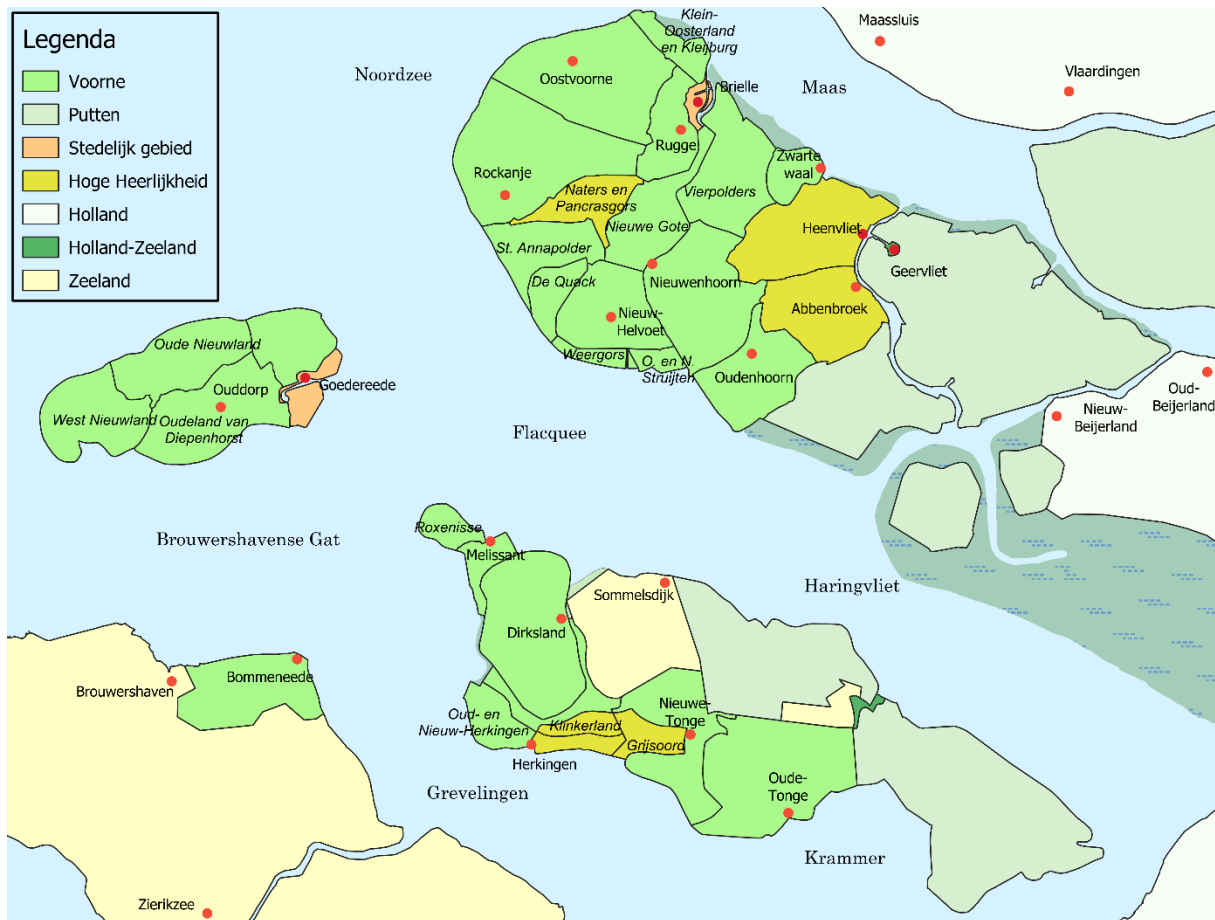
Het territorium van de heerlijkheid Voorne omvatte veel meer dan alleen het huidige eiland Voorne. Het gebied omvatte behalve Voorne 'aan deze zijde van Flakkee' (ook wel als Oostvoorne aangeduid) het eiland Westvoorne (de 'kop' van het huidige Goeree-Overflakkee en Zuidvoorne (delen van het huidige Overflakkee) (zie afb. 3).

Zo op het oog lijkt de heerlijkheid Voorne een baljuwschap zoals alle andere baljuwschappen in Holland. Dat is op zichzelf genomen niet onjuist maar toch nam de heerlijkheid een wat aparte positie in. Om dat duidelijk te maken moeten we terug in de geschiedenis van Voorne.

Het hele kustgebied tussen de Maasmond en Zeeland behoorde vanouds tot de heren van Voorne, een oud geslacht waarvan de graven van Holland weliswaar de leenheren waren, maar dat zich zo goed als onafhankelijk ten opzichte van de graaf kon opstellen. Het was ook een vrije heerlijkheid dat wil zeggen zonder verdere en met name financiële verplichtingen ten opzichte van de graaf.

Als zwaardleen kon de heerlijkheid alleen in de mannelijke lijn vererven. De graaf kon echter onder bepaalde voorwaarden toestaan dat een leen na het overlijden van de laatste mannelijke telg uit een geslacht overging op een vrouwelijk familielid. Toen in 1336 Gerard van Voorne zonder mannelijke nakomelingen overleed, volgde zijn dochter Machteld hem op onder de voorwaarde dat Voorne na het overlijden van haar en haar echtgenoot, Dirk van Montjou en Valkenburg, weer zou vervallen aan de graaf of zoals men dat noemde in 's graven boezem terugviel. Machteld stierf in 1372 kinderloos en zo viel de heerlijkheid alsnog terug aan de Hollandse graaf. Toch bleef de heerlijkheid Voorne zelf als aparte entiteit met zelfs een eigen bestuursapparaat gehandhaafd, eigenlijk een soort staatje binnen een staat. Dat verschafte de graaf de mogelijkheid de heerlijkheid in de vorm van een tijdelijk en niet-erfelijk leen te schenken aan iemand uit de grafelijke familie als bron van inkomsten (een dergelijk 'leen' heette een apanage). Op die basis was bijvoorbeeld Jacoba van Beieren tot aan haar dood in 1436 een aantal

jaren vrouwe van Voorne. De laatste vrouwe van Voorne was Margaretha van York, de moeder van Maria van Bourgondië.

Afb. 3 Heerlijkheid Voorne in de 16^e eeuw.

Waar plaatsnamen overeenkomen met de namen van de heerlijkheid is alleen de plaatsnaam weergegeven.

Dit alles maakt het begrijpelijk dat Willem van Oranje in 1559 werd benoemd tot stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht, West-Friesland en van, zo staat uitdrukkelijk in zijn instructie, Voorne en Den Briel. Ruim 20 jaar later, bij gelegenheid van de afzetting van Filips II in 1581, verklaarde Brielle met ‘den lande van Voorne’ immer een vrije heerlijkheid geweest te zijn en altijd door of vanwege de Hollandse graaf ‘apart ende op zyn zelve’ werd geregeerd. En in die hoedanigheid van soevereine heerlijkheid was de heerlijkheid Voorne niet in staat ‘simpelyk, ende absolutelyk, met myne Heeren de Staaten van Holland het voorn. Accoort³ te concluderen ende bevestigen’. Niettemin waren Brielle en het land van Voorne ‘te vreden’ *nota bene* zichzelf van de eed aan de Spaanse koning te ontslaan. Maar de Staten van Holland maakten met deze claim van een soort soevereine ministaat korte metten: zij hielden ‘die van den Brielle [...] voor eenigh litmaat van Holland’ en daarmee basta. Maar nog in 1729 voeren Van Alkemade en Van der Schelling in hun *Beschryving van de stad Briele en den Lande van Voorn*⁴ een reeks van argumenten aan om aan te tonen dat Voorne

‘van ouds op zig zelve niet alleen bestaan hebbe, maar dat het ook een zekere Souverainiteit op zig zelve geweest is, en een Statendom, wiens wedergade in den Lande niet gevonden werd’ [en] ‘niets gemeens met de naburige Provincien van Holland, of Zeeland in ’t minste heeft gehad.’

Historisch gezien hadden Van Alkemade en Van der Schelling wel een punt maar praktisch gezien functioneerde het als een baljuwschap binnen Holland waarvan alleen de afzonderlijke administratie nog herinnerde aan de zelfstandigheid van weleer.

³ Te weten het besluit om Filips II af te zetten.

⁴ Dit werk stelden zij samen in opdracht van het Brielse stadsbestuur.

Die herinnering aan Voorne als ‘een staatje binnen een staat’ werd nog lang levend gehouden door de generale dagvaart die elk jaar in Den Briel plaats vond. Daar kwamen onder de naam van ‘Generale Staten van de heerlijkheid van Voorne’, afgevaardigden van de steden Brielle en Goedereede, de ambachtsheren, de gerechten van de dorpen in Voorne, Gecommitteerde Raden van Holland en gecommitteerden van de Rekenkamer van Holland bijeen voor het vaststellen van de begroting en het afhoren van de rekening.

De baljuw van Voorne, bijgestaan door een college van tien leenmannen, oefende het burgerlijk bestuur en de hoge rechtspraak uit en behartigde als opperdijkgraaf de belangen van (tot 1630) de waterstaat. De baljuw werd door de graaf (later de Staten van Holland) benoemd en was tevens baljuw van de stad Brielle. Van 1570 tot 1573 was Jan van Duvencoorde de baljuw als opvolger van Joost van de Werve. De tien leenmannen werden eveneens jaarlijks door de grafelijkheid uit een voordracht gekozen. Een bepaalde status hadden deze leenmannen niet, maar voorwaarde voor het leenmanschap was wel het bezit van een leengoed in het land van Voorne. We zien hier dus dat de heer van Voorne zelf ook als leenheer optrad.

Maar om wat voor leengoederen gaat het dan eigenlijk? Om dat concreter te maken worden hier enkele voorbeelden van de tientallen lenen op Voorne genoemd met de naam van de leenman rond 1572.

1. *10 pond Hollands jaarlijks uit de renten van Voorne.* Een voorbeeld van een leen in de vorm van een jaarlijkse uitkering in geld en dat een onroerend recht betrof. Leenman in 1572 was een zekere Hugo van Lichtenberg Jansz. Deze Hugo had als voorganger mr. Dirk van Halle te Zoutleeuw. Een leenman hoefde dus niet *per se* binnen de heerlijkheid te wonen.
2. *Een vierde deel van de helft van de bedijkte Oude en Nieuwe Struyten met tienden en toebehoren.* Leenman in 1572 was Boudewijn van Kerkwerve, tesorier van de stad Brielle dus iemand uit de Brielse stadselite.
3. *Een uitgors genaamd Bornisse, gelegen tussen Heenvliet en Zwartewaal, met heerlijkheden en tienden.* De leenman was in 1572 heer Maximiliaan van Cruyningen die zelf ook heer van Heenvliet was. Maximiliaan zullen we later nog een keer ontmoeten.
4. *Een hofstede met huis; achter de kerk van Zwartewaal met toebehoren.* Adriaan Heerman, lid van de zeer vooraanstaande Brielse familie Heerman, was de leenman in 1572.
5. *10 gemet land in Hellevoet.* Vanaf 1520 is Andries van Bronkhorst Willemsz., raad en baljuw van Voorne de leenman; vanaf 1550 wederom een Bronkhorst: Nikolaas.

De voorbeelden maken duidelijk dat de leenmannen gezocht moeten worden in de sociale bovenlaag van de Voornse bevolking.

Van de twee binnen het territorium van Voorne gelegen steden, Brielle en Goedereede, was Brielle veruit de aanzienlijkste stad. In 1330 verleende Gerard van Voorne het eerste stadsrecht, door Dirk van Monjou in 1342 aangevuld met een regeling over de stadsregering. De autonomie van de heren van Voorne ten opzichte van de graaf van Holland wordt hierin zichtbaar. Niet de laatste verleende het stadsrecht, zoals bij de meeste Hollandse steden, maar de landsheer van Voorne. Het stadsrecht bepaalde dat jaarlijks uit een door de vroedschap opgestelde voordracht zeven schepenen werden gekozen door of namens de landsheer, die op hun beurt weer twee burgemeesters aanwezen, van wie één uit hun midden. De functie van stadsbaljuw werd, zoals we al eerder zagen, bekleed door de baljuw van Voorne. De schout werd vanouds aangesteld door de heer van Voorne, later de graaf en na de Opstand door de Staten. De stadsbaljuw was er voor de hoge jurisdictie, de schout beperkte zich tot de lage rechtspraak.

Hoewel Brielle behoorde tot de (kleine) stemhebbende steden van het Zuiderkwartier in de Staten van Holland, verminderde de politieke invloed van de stad hand in hand met de economische stagnatie. De bestuurlijke en politieke rol van Brielle kan niet meer dan bescheiden worden genoemd: in de jaren 1574-1588 nam Brielle slechts in uiterst beperkte mate aan ad-hoc-commissies deel. De stad, met als belangrijkste woordvoerder de stadspensionaris mr. Scipio Bovetis, probeerde zich binnen de Staten nog wel te profileren als vertegenwoordiger van de heerlijkheid Voorne maar dergelijke pretenties werden door de andere steden met succes gedwarsboomd.

Dezelfde Gerard van Voorne verleende in 1312 het kleinere Goedereede op Westvoorne een eigen stadsrecht. Zowel Brielle als Goedereede werd in de 15^e eeuw nog wel ter dagvaart in de Staten van Holland opgeroepen maar dan in principe alleen als er Voornse belangen in het geding waren, waarmee de ‘status aparte’ van Voorne nog eens werd onderstreept. In 1531 nam Goedereede voor het laatst deel aan de dagvaart; de kosten die de opkomst met zich meebracht, wogen niet meer op tegen de voordelen. Behalve door een stadsbaljuw en schout werd het stadsbestuur gevormd door een burgemeester, een burgemeester-thesaurier en zeven schepenen. Namens de landsheer wees de baljuw van Voorne uit een door burgemeesters en schepenen opgestelde voordracht de schepenen en een burgemeester aan, de tweede burgemeester werd van stadswege benoemd. Goedereede kende geen vroedschap.

Wat betreft de ambachtsheerlijkheden in het Voornse springen twee zaken in het oog. In de eerste plaats hadden lang niet alle heerlijkheden een bewoningskern. In een aantal gevallen omvatte een heerlijkheid in ruimtelijk opzicht niet meer dan een dun bevolkte polder. Ten tweede waren verreweg de meeste heerlijkheden niet beleend. Daardoor bleef de benoeming van schout en schepenen in de meeste gevallen rechtstreeks voorbehouden aan de landsheer, eerst de heer van Voorne, later de graaf van Holland en weer later de Staten van Holland. En omdat de uitoefening van dit benoemingsrecht aan de baljuw van Voorne werd opgedragen, had die dus in het hele Voornse gebied heel wat in de melk te brokkelen. De meeste schouten in Voorne stonden dus onder directe supervisie van de baljuw. Op het eiland Oostvoorne was alleen de ambachtsheerlijkheid Oudenhoorn sinds de 14^e eeuw in het bezit van het Zeeuwse geslacht Van Borsele. Zij kwam in de 16^e eeuw in handen van de graaf van Rennenberg, werd na diens overgang naar Spaanse zijde verbeurd verklaard en door de Staten van Holland als verbeurd verklaard goed in 1581 doorverkocht aan jonkheer Willem van Treslong. Op Zuidvoorne (Overflakkee) was Dirksland een beleende heerlijkheid (ambachtsheer in 1572 was de in Dirksland zelf geboren Filips de Gruyter).

Afb. 4 Claes Jansz. Visscher (ca. 1587-1652), *Gezicht vanaf de Krammer op het dorp Oude-Tonge op het eiland Goeree-Overflakkee* (Bron: RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis (Collectie Historische Topografie), Den Haag)

Op de kaart staat de heerlijkheid Grijsoord met de dorpen Oude- en Nieuwe-Tonge als een apart baljuwschap opgenomen. Grijsoord werd in 1421 door de heer van Voorne Johan van Beieren als apart leen ter bedijking uitgegeven. De baljuw van Voorne kreeg daarom bij zijn benoeming een aparte commissie voor de heerlijkheid Grijsoord. Oude- en Nieuwe-Tonge hadden beide voor de lage rechtspraak een schout en schepenbank. Voor de middelbare rechtspraak was er een baljuw-civiel en zeven ‘mannen van beschikke’. Zij behandelden strafzaken voor zover die geen halsmisdrijven betroffen. Misdrijven werden in eerste aanleg door de schout van Grijsoord onderzocht en zodra bleek dat het ging om een halsmisdrijf werd de zaak doorverwezen naar de baljuw van Voorne aan wie de hoge jurisdictie bleef voorbehouden.

Grenzend aan Abbenbroek lag de vrije en hoge heerlijkheid Heenvliet die in 1254 ontstond door een schenking van heer Henric van Voorne aan heer Hugo van Heenvliet. Wederom een voorbeeld van zelfstandig optreden van de heer van Voorne als landsheer in eigen domein. De schenking omvatte het gehele grondgebied van Heenvliet met alle heerlijke rechten met inbegrip van de lage, middelbare en hoge rechtsspraak. Het was, zoals gezegd, een *vrije* heerlijkheid, dat wil zeggen: vrij van de graaf of de

grafelijkheid en dus vrij van de bede. Als zodanig stond Heenvliet op gelijke voet als de heerlijkheden Voorne en Putten. De binnen de heerlijkheid gelegen gelijknamige nederzetting verkreeg in 1469 stadsrechten van de toenmalige heer van Heenvliet, maar tot een plaats met een echt stedelijk karakter heeft het zich nooit kunnen ontwikkelen. In de 16^e eeuw waren het nog steeds de heren van Cruyningen die in Heenvliet de scepter zwaaiden. Zij benoemden de baljuw (tevens schout), zeven schepenen en de secretaris. De baljuw benoemde weer vijf of zes leenmannen met wie hij de rechtspraak uitoefende. In april 1572 bevond de heer van Heenvliet, Maximiliaan van Cruyningen, zich in het leger van zijn oom Bossu dat de Bernisse overstak om Brielle op de geuzen terug te veroveren. Maximiliaan is trouwens zijn hele leven katholiek gebleven.

Afb. 5 Gezicht op de ruïne van Kasteel Heenvliet, Jacobus Schijnvoet, naar Roelant Roghman, 1711 – 1774 (bron Rijksstudio)

De kaart op pag. 11 laat overigens niet alle details zien. Zo is de hoge heerlijkheid Naters en Pancrasgors, een combinatie van twee polders in de buurt van Rockanje, een goed voorbeeld dat laat zien dat de rechten van een heerlijkheid vaak van geval tot geval kunnen verschillen. De algemene regel is: een hoge heerlijkheid omvat ook de hoge jurisdictie. Maar in het geval van deze hoge heerlijkheid behield de heer van Voorne (toentertijd Jan van Beieren) de berechting van moord, doodslag, zeeroof en verkrachting aan zichzelf. Kortom: wel een hoge heerlijkheid maar toch net niet helemaal.

Het belenen van een polder zonder bewoningskern als hoge heerlijkheid is trouwens toch een opvallend fenomeen. Het verschijnsel hangt vermoedelijk samen met het in de 13^e eeuw ingezette grafelijke beleid om de ontginning van woeste gebieden (in dit geval in de vorm van het bedijken van aanwassen) te stimuleren. De lokale heer kreeg in zo'n gebied de bevoegdheid de volledige rechtsmacht uit te oefenen en dat maakte een investering in bedijking wat aantrekkelijker.

Iets soortgelijks komen we tegen op Overflakkee bij de hoge heerlijkheid Klinkerland maar dan in een nog wat ingewikkelder vorm. Het was een vrije allodiale⁵ heerlijkheid en lag dus volledig buiten de competentie van de baljuw van Voorne. Maar het merkwaardige was dat de heerlijkheid deels op het grondgebied van Grijsoord, voor een ander deel op dat van Herkingen en tenslotte voor een deel in Melissant lag. De heer van Klinkerland (midden 16^e eeuw was dat de Zuid-Nederlander Mark Lauwerijn) mocht over het gehele gebied de hoge, middelbare en lage rechtsmacht uitoefenen waarmee dus overlap ontstond met de rechten van de andere genoemde heerlijkheden. Dit lokte natuurlijk allerlei competentiegeschillen uit.

Ten slotte nog een enkele opmerking over Bommenede, gelegen aan de noordzijde van het eiland Schouwen. Bommenede was al van oudsher een bezitting van de heren van Voorne geweest. Na de ook voor Bommenede catastrofale Allerheiligenvloed in 1570 wordt de plaats met de bijbehorende polders opnieuw bedijkt. In 1571 werd het op basis van het door Filips II in zijn hoedanigheid als heer van Voorne in 1571 uitgegeven octrooi een hoge heerlijkheid, bestuurd door een baljuw en zeven schepenen; wat betreft de jurisdictie viel het dus daarna buiten de competentie van de baljuw van Voorne. De strategische ligging van de plaats was genoeg reden om er een sterke vesting van te maken.

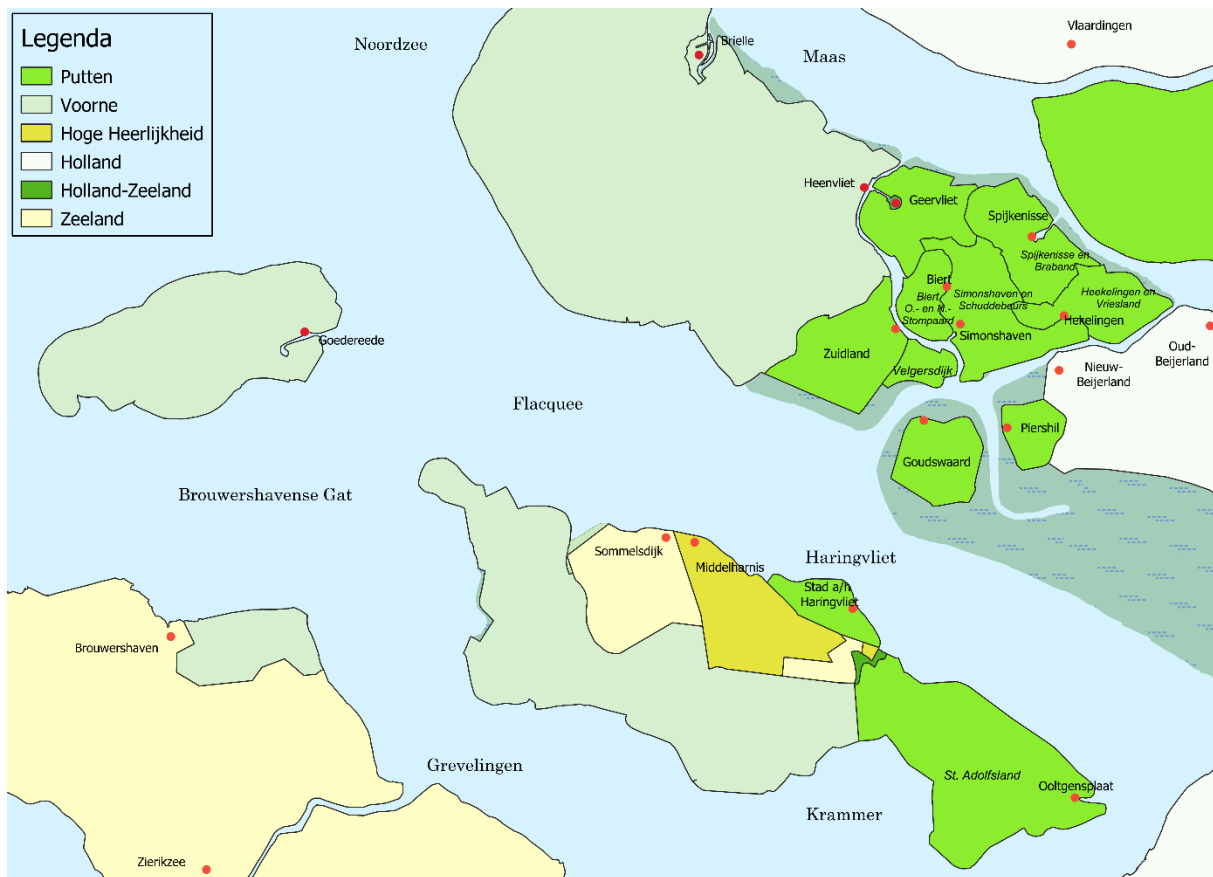

Afb. 6 Zacharias Roman (1692–1736) Gezicht op Bommenede (Bron: TU Delft)

HET LAND VAN PUTTEN

Het land van Putten omvatte evenals dat het geval was bij Voorne meer dan alleen het gelijknamige eiland. Behalve het eiland Putten (binnen de ring) behoorden Zuidland (Putten buiten de ring), Piershil en Korendijk/Goudswaard (Putten over het Spui), St. Adolfsland en Stad aan het Haringvliet (Putten over Flakkee) en ten slotte het westelijk deel van het huidige eiland IJsselmonde (Putten over de Maas) er toe (afb. 7). Het laatste, op IJsselmonde gelegen stuk, laten we hier buiten beschouwing. De onderstaande kaart toont het hier behandelde gebied.

⁵ Een allodiale heerlijkheid was een vrije, eigen heerlijkheid, dus geen leen. Het was in bezit van een particulier in vrij en erfelijk eigendom.

Afb. 7 De heerlijkheid Putten in de 16^e eeuw
 Waar plaatsnamen overeenkomen met de namen van de heerlijkheid is alleen de plaatsnaam weergegeven.

Het verhaal van Putten lijkt enigszins op dat van de heerlijkheid Voorne. Door gebrek aan bronnen is het vroege ontstaan van de heerlijkheid Putten niet scherp in beeld te brengen maar tot en met de 13^e eeuw zou Putten een vrije, hoge en allodiale⁶ heerlijkheid zijn. Als Nicolaas III van Putten in 1311 overlijdt, laat hij alleen dochters na. Dit geeft de graaf van Holland de gelegenheid een formele leenband tussen Holland en Putten te vestigen. Het allodiale karakter verdwijnt dus. Niettemin: in de 14^e eeuw zijn – aldus de historicus Van der Gouw - de heren van Putten en Strijen ‘in het bezit van de volledige landsheerlijkheid’ en ‘oefenen, onbelemmerd door enige supervisie van de graaf of grafelijke besturen, de wetgevende macht uit.’ Dat lijkt dus erg op de heerlijkheid van Voorne. Maar met het kinderloos overlijden van Aleid II in 1361 stierf het geslacht Van Putten en Strijen uit. In overeenstemming met het leenrecht vervalt de heerlijkheid dan weer aan de graaf van Holland, op dat moment Albrecht van Beieren. Deze beleent de heerlijkheid aan leden van het geslacht Van Abcoude-Gaesbeek maar dan wel onder de bepalingen van een nieuw handvest met de nadrukkelijke clause dat de nieuwe leenman zich niet kan beroepen op oudere landsheerlijke rechten. De heerlijkheid werd in 1456 door de in geldnood verkerende Jacob van Gaesbeek verkocht aan Philips ‘de Goede’ van Bourgondië die het na de dood van Jacob in 1459 afstond als apanage aan Karel ‘de Stoute’ van Bourgondië. Toen die zijn vader Philips opvolgde, werd de heerlijkheid geheel ‘eewelijck ende ymmermeer onverscheijden aen de graeflicheit van Holland’ verbonden. Wist Voorne nog ten minste de herinnering aan een zelfstandige heerlijkheid levend te houden, bij Putten was dat dus niet of nauwelijks meer het geval hoewel het in de grafelijke administratie een aparte eenheid bleef. Niettemin was de eertijds vrije heerlijkheid vanaf die tijd ‘een rechtsdistrict, een baljuwschap dat van baljuwschappen van lagere herkomst werd onderscheiden door de naam ruwaardij en door uitzonderlijke privileges’ op het gebied van rechtspraak en het keurrecht.

Het bestuur en de hoge jurisdictie werden uitgeoefend door de ruwaard – vaak ook de baljuw genoemd - en een aantal leenmannen vanuit het Hof van Putten te Geervliet. In 1517 werd het aantal leenmannen

⁶ Zie hiervoor noot 3.

op zeven gesteld, in 1588 werd dit aantal uitgebreid tot dertien. Ruwaard en leenmannen werden benoemd door de grafelijkheid.

Evenals bij Voorne passeren ook hier enkele voorbeelden van leengoederen die aan leenmannen waren beleend binnen de ruwaardij van Putten de revue.

1. *een leen gelegen bij Stad aan het Haringvliet: 70 gemet 2 lijn vroom met het huis daarop, 3 gemet 2 lijn 12½ roeden vroom in Oostmoer in een stuk, groot 22 gemet 72 roeden, 2 gemet 1 lijn 85 roeden vroom in Lieve-Vrouwenpolder in een stuk, groot 7 gemet 2 lijn 66 roeden.* Leenman was in 1572 Nicolaas van Bronckhorst, kleinzoon van Andries van Bronckhorst
2. *6 blokken tienden aan Drenkwaard tussen de Oostvolgerweg en de Middelweerseweg, waar de werf van Drenkwaard in ligt, in Westenrijk.* Ook hier treffen we Nicolaas van Bronckhorst als leenman aan.
3. *De droge dijk, die aan het land van Putten, aan de polder van Geervliet en de polder van Biervliet met Hoenderhoek binnenbedijkt is.* Leenman was Willem van Drogendijk, zoon van Dammas van Drogendijk die raadsheer was bij het Hof van Holland.
4. *Een paar oude zwanen, die zullen broeden naast zijn huizing of erf aan de droge dijk van Geervliet, zuid: Schiekamp, noord: Kapershoek.* Het houden van zwanen (de zwanedrift) was vanouds voorbehouden aan de adel. Maar ook dat recht kon natuurlijk worden beleend. Leenman was in 1572 Nicolaas van Westerbeek, heer van Katendrecht.

De ruwaardij van Putten had, meer nog dan Voorne, echt het karakter van een plattelandsdistrict. Weliswaar verleende in 1381 Zweder van Abcoude (of Gaasbeek), de toenmalige heer van Putten, ‘onsen dorpe van Geervliet’ een stadsrecht, maar evenals als het aan de andere kant van de Bernisse gelegen Heenvliet heeft de plaats zich nooit tot een stad van betekenis kunnen ontwikkelen. De functies van baljuw en schout werden door de ruwaard van Putten uitgeoefend. In die hoedanigheid stelde hij de twee burgemeesters en zes of zeven schepenen aan. Een vroedschap heeft Geervliet nooit gekend.

De meeste ambachtsheerlijkheden waren in handen van de grafelijkheid (in ’s graven boezem). Alleen de heerlijkheden Piershil, Stad aan het Haringvliet en St. Adolfsland (Ooltgensplaat) waren in particulier bezit. Willem van Renesse, heer van Elderen, was in het midden van de 16^e eeuw ambachtsheer van Piershil. Leden van de vooraanstaande Brielse familie Bronckhorst bezaten de ambachtsheerlijkheid Stad aan het Haringvliet met de bevoegdheid de schout en de zeven schepenen aan te stellen voor de lage en middelbare jurisdictie. De heerlijkheid St. Adolfsland waarin het dorp Ooltgensplaat was gelegen was in bezit van de Zuid-Nederlander Jan van Lannoy, heer van Molenbaix.

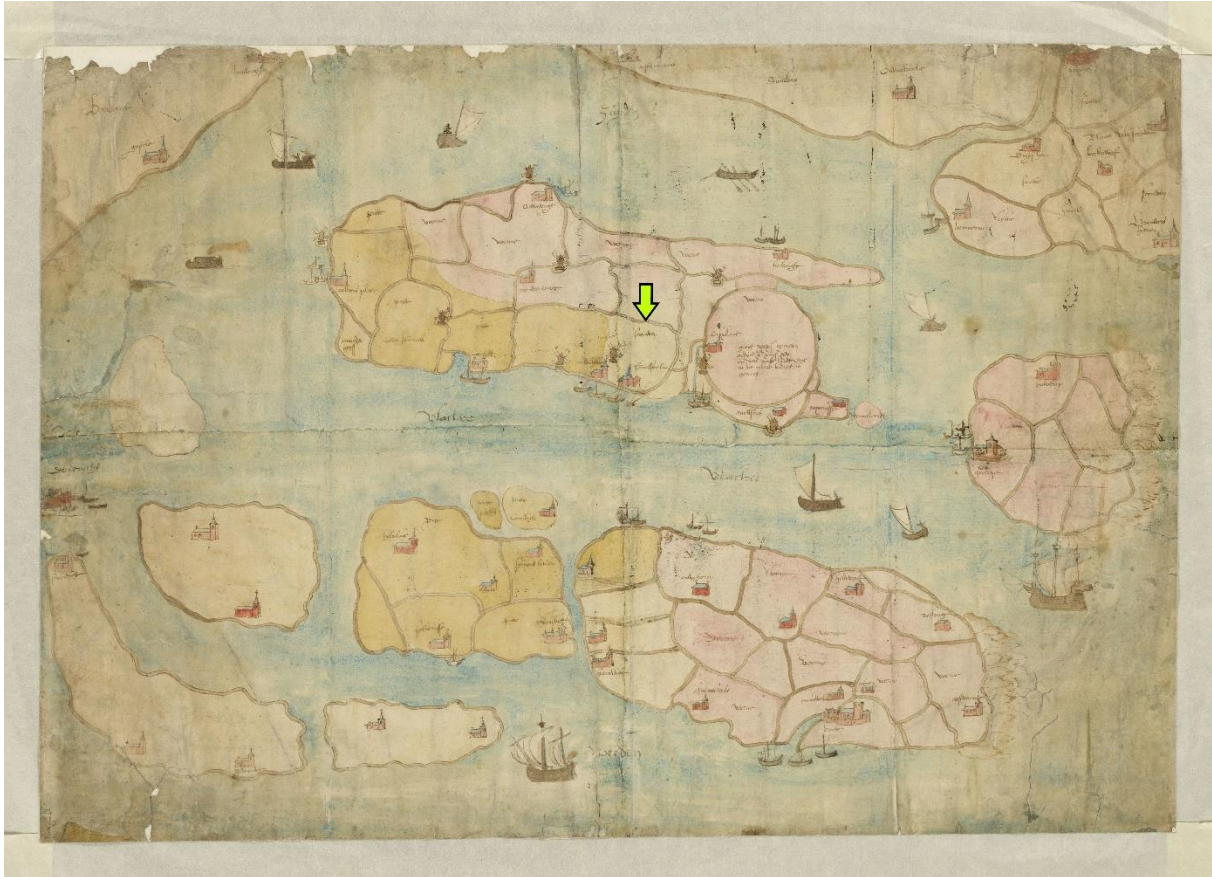
De enige hoge heerlijkheid in de ruwaardij van Putten was Middelharnis. St. Michiel in Putten (want zo had de heerlijkheid eigenlijk moeten heten, maar die naam is nooit in zwang gekomen) bezat de lage, middelbare en hoge jurisdictie, inclusief de berechting van halsmisdaden en was daarmee onttrokken aan de rechtsmacht van de ruwaard van Putten. Een baljuw en leenmannen oefenden de criminele rechtspraak uit; de civiele rechtspraak geschiedde door de schout (dezelfde persoon als de baljuw) en zeven schepenen. Evenals Grijsoord was Middelharnis een heerlijkheid met meerdere ambachtsheren die elk een aandeel in de heerlijkheid bezaten.

STAATKUNDIGE INGEWIKKELDHEID

Op de voorgaande kaartjes treffen we op het eiland Overflakkee een ambachtsheerlijkheid aan die onder Voorne noch onder Putten viel. Het betreft de ambachtsheerlijkheid Sommelsdijk die onder Zeeland ‘beoosten de Schelde’ viel (zie afb. 8). Daar hoorde ook nog een stukje gebied bij iets ten zuiden van Stad aan het Haringvliet terwijl daarnaast nog een heel klein gebiedje lag dat tot zowel Holland als Zeeland behoorde. ‘Een staalkaart van staatkundige ingewikkeldheid’, zo kenschetste Van der Gouw dan ook terecht in zijn *De ring van Putten* Overflakkee, maar dat oordeel kan wel toepassing worden verklaard op het gehele territorium van de heerlijkheden van Voorne en Putten. Niet alleen voor de hedendaagse beschouwer maar ook voor de tijdgenoot moet het wel eens lastig zijn geweest welke rechtsregel wanneer en waar precies van toepassing was en, gezien de veel voorkomende cumulatie van functies, met welke pet een functionaris een rechtshandeling verrichtte. In het voorgaande is een poging gedaan de basisstructuur van het overheidsbestel wat doorzichtiger te maken met in het achterhoofd

altijd de wetenschap dat in concrete situaties er allerlei specifieke rechtsregels van toepassing waren of konden zijn. Maar: als de basisstructuur helder is, kunnen de uitzonderingen op de algemene regels ook gemakkelijker worden geplaatst.

Hoe het ook zij, de bevolking had met deze bestuurlijke lappendeken van hoge, middelbare en lage heerlijkheden, van baljuws, schouten, schepenen en leenmannen en hun onderlinge competenties te maken en moest daar maar de weg in zien te vinden. Het was een structuur die voortkwam uit de middeleeuwse standenmaatschappij en die – zeker op regionaal en lokaal niveau - in het midden van de 16^e eeuw niet wezenlijk werd aangetast, ook niet tijdens of na de Opstand.

Afb. 8 Kaart van den lande van Voorne. 15de eeuw, manuscript (Bron: Nationaal Archief, Collectie Hingman inv. nr. 2028). De oriëntatie van de kaart is zuidwaarts gericht. Het lichtere gedeelte is Voorns gebied, het donkerder deel is het gebied van Putten. In het gebied van Sommelsdijk staat geschreven 'Scouwen' (zie aangebrachte groene pijl)

Bestuurlijke en landschappelijke ontwikkelingen staan zeker in dit gebied met elkaar in nauw verband. Zo vallen de grenzen tussen de verschillende ambachtsheerlijkheden niet altijd maar wel vaak samen met fysiek-landschappelijke elementen zoals dijken, watergangen en rivieren; sterker nog, de laatste waren veelal leidend voor de eerste. Bovendien waren de natuurlijke omstandigheden zeer bepalend voor de leefomstandigheden van de bevolking. Deze fysieke geografie is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Voorne en Putten: geografie

FYSISCH-GEOGRAFIE

In de *Informacie* van 1565 wordt het Voornse gebied omschreven als ‘vyer eylanden, elck van den anderen mitter zee ghescheyden ende rontsomme besingelt. Ter causen van denwelcken ’t voorscr. landt grooten zwaeren cost, last ende peryckelen lijden moet, zoe van dijckagie als anderssins’, een karakterisering die net zo goed van toepassing kan worden verklaard op het toenmalige Putten. Sterker nog: de hele Nederlandse zuidwestelijke delta waarvan de beide heerlijkheden deel uitmaakten, heeft een in fysisch-geografisch opzicht een complexe geschiedenis en was (en is) het resultaat van het samenspel van wind en water in combinatie met menselijk ingrijpen.

Oorspronkelijk bestond het Voornse gebied, dat tot in de 14^e eeuw tot Zeeland werd gerekend, uit een brede kuststrook tussen de Maasmond en de Scheldemonde. Aan de oostkant werd Voorne begrensd door de Bernisse, destijds een brede rivier die aan het eind van de 16^e eeuw onderhevig was aan een proces van verlanding en toen al lang zo breed niet meer was. De Bernisse vormde trouwens ook de grens tussen Holland en Zeeland, waarbij Voorne aan de Zeeuwse en Putten aan de Hollandse kant lag.

Rond het jaar 1000 was de kustlijn tussen Maas en Schelde in zoverre ononderbroken dat zich ten zuiden van Rockanje een geul bevond waardoor het getijdewater zich een weg baande. In de tweede helft van de 12^e eeuw (1163-1164 en 1170)⁷ vinden via de Maasmond meerdere overstromingen plaats. De geul bij Rockanje bleek eveneens een zwakke plek te zijn want in 1214 brak de zee door, werden Oost- en Westvoorne van elkaar gescheiden en werd een brede zee-arm gevormd: het Flacquee. Een tweede opening lag ten zuiden van Westvoorne en is mogelijk door dezelfde stormvloed verbreed tot de zee-arm die nu nog de Grevelingen heet. Daardoor kwam een klein deel van Voorne, Bommenede, geïsoleerd te liggen ten opzichte van de rest van Voorne. Het werd oorspronkelijk van Schouwen gescheiden door het riviertje de Sonnemare dat vanouds ook de grens met de heerlijkheid Voorne vormde. Bommenede werd in 1415 bedijkt maar had door haar ligging vele overstromingen te verduren. Als een vooruitstekende punt aan de noordkant van Schouwen had het een strategische ligging hetgeen verklaart waarom de Spaanse bevelhebber Mondragon in oktober 1575 er een weken durend beleg voor over had om het te overmeesteren. Maar diezelfde ligging maakte de plaats zeer kwetsbaar voor het water. Tijdens de Allerheiligenvloed in 1570 waren Bommenede en omgeving geheel onder water komen te staan. Na het beleg van 1575 lag de dijkage er jarenlang ‘gebroken en desolaet’ bij. Tot bloei is de plaats nooit meer gekomen. Uiteindelijk is Bommenede door de stormramp van 26 januari 1682 met de omgevende polders geheel ondergelopen en definitief aan het water prijsgegeven. In 1687 is het aan Zeeland overgedragen; de bebouwing was inmiddels gesloopt en er resteerde niet anders dan ‘het bloote schorre.’

Bij de wordingsgeschiedenis van de eilanden in het deltagebied maakt men veelal onderscheid tussen ‘oudland’ en ‘nieuwland’ ofwel ‘kernland’ en ‘op- en aanwassen’. Tot het oud- of kernland worden behalve de strandwallen en de vlak daarachter gelegen oude gronden (bijvoorbeeld Heveringen bij Oostvoorne) ook de stukken grond gerekend die zo tussen 1000 en 1200 zijn bedijkt en daarna niet of nauwelijks meer door de zee zijn aangetast. Voor het overige lag daarachter een wijds gebied dat het best omschreven kan worden als een uitgestrekt door geulen doorsneden waddenlandschap waar wat vissers, vogelaars, schaapherders en dergelijke letterlijk en figuurlijk het hoofd boven water probeerden te houden. Het nieuwland of de op- en aanwassen daarentegen bestaat uit jonger land waarbij door de getijdewerking de opwassen midden in dit waddenlandschap zijn ontstaan terwijl de aanwassen als het ware aangroeiden tegen al eerder bedijkt land en die, als de tijd rijp werd gevonden, vervolgens ook werden bedijkt. Nog altijd zijn op een kaart van Voorne en Putten waarop de polders zijn aangegeven de kernbedijkingen en de aandijkingen goed herkenbaar. In de 13^e eeuw komt dit proces van aandijkingen goed op gang op de eilanden Oostvoorne en Putten. Rond 1300 ligt er langs de Maas een strook van als het ware aan elkaar geklitte kerngebieden en aangedijkte polders. Dit proces zette zich

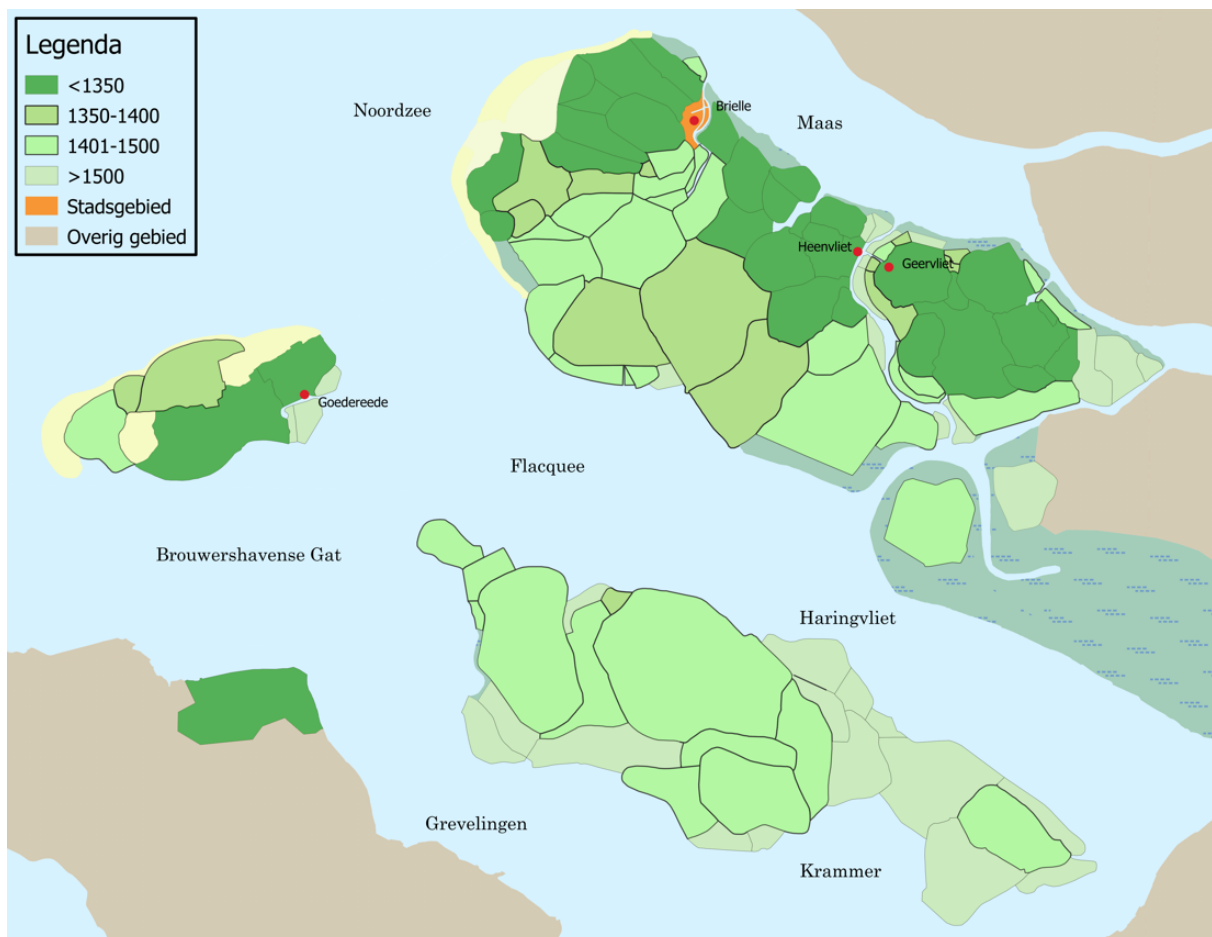
⁷ Cfm. C. Hoek, ‘De heren van Voorne en hun heerlijkheid’.

voort in de 14^e eeuw, waarin de grotere polders Oudenhoorn, Nieuwenhoorn en Nieuw-Helvoet tot stand komen.

De bedijkingsgeschiedenis van Overflakkee komt grofweg een eeuw later op gang. Daar werd tussen 1416 en 1483 een vijftal opwassen bedijkt waardoor de bedijkingskernen Oud-Herkingen, Dirksland, het Oudeland van Middelharnis en Sommelsdijk met Duivenwaard, het Oudeland van Oude-Tonge en Ooltgensplaat ontstonden die als basis voor de latere aandijkingen dienden. Met name de bedijking van het Oudeland van Middelharnis en Sommelsdijk met Duivenwaard, tezamen goed voor 2300 à 2400 hectare moet voor die tijd een enorm project zijn geweest. Ook hier laat een hedendaagse kaart met het wegen- en dijkpatroon geen twijfel bestaan omtrent de ligging van de kernbedijkingen en aandijkingen. Pas in de late 18e eeuw bereikte Overflakkee ongeveer zijn huidige vorm. In diezelfde tijd, tweede helft 18e eeuw dus, beschrijft de medicus Johannes Veirac het landschap als volgt:

‘Het is zeer weinig beplant, legt rondom bloot en vlak voor allen winden, kort aan zee en in het midden van zeer breede rivieren. Het heeft binnen de dyken veel laag land, (dat een groot gedeelte van het jaar, vooral in regenachtige en natte jaaren, gelijk in 1768 en 1769, dras ligt, doch het heeft weinig modder.’

Op afb. 9 is duidelijk te zien dat de inpolderingen op de eilanden Voorne en Putten vooral plaatsvonden voor de eerste helft van de 15^e eeuw. Voor Goeree-Overflakkee vallen de grote inpolderingen pas in de 15^e eeuw zelf. In het algemeen waren de inpolderingen op Voorne en Putten kleinschaliger van omvang dan op Overflakkee. Waren Voorne en Putten rond 1500 al min of meer ‘voltooid’, met het huidige Overflakkee was dat rond 1570 nog lang niet het geval.

Afb. 9 Inpolderingen per tijdvak. Duidelijk is te zien dat de inpolderingen op het huidige Overflakkee later waren dan op het huidige Voorne en Putten

Wat werd er zoal geregeld als de landsheer een stuk grond, meestal een drooggevalen gors, ter bedijking uitgaf? Dat kon, afhankelijk van de omstandigheden, van geval tot geval verschillen maar enkele bepalingen zien we toch vaak terug komen.

- In de eerste plaats stelde de landsheer zijn inkomsten veilig. Daartoe werd een deel van het te bedijken land voor de landsheer zelf bestemd, het zogenaamde vronland. Een voorbeeld biedt de uitgiftebrief uit 1367 voor de bedijking van Nieuw-Hellevoet en Smithil (Nieuwenhoorn). Het vronland was daar ‘die zevende voere’, dus een zevende deel van het te bedijken land. Verder had de landsheer in dit voorbeeld recht op tienden van koren, vlas en lammeren, en eiste hij voor elke twee gemeten land jaarlijks een 'kapoen', tussen St. Maarten en Kerstavond te betalen of als het niet anders kan voor elke kapoen drie grooten Vlaams.
- In de tweede plaats werd meestal het bestuur geregeld. Voor Nieuwenhoorn was dat ‘den legen Ban’ (de lage rechtsspraak). Er moeten dus een schout en schepenen worden benoemd hoewel daar niet uitdrukkelijk over wordt gesproken. In de uitgiftebrief van de polder Naters (1412) treffen we wel een uitgebreide regeling voor het bestuur aan; maar dat was dan ook een hoge heerlijkheid.
- Een derde bepaling die we vaak tegenkomen is dat een deel van de polder wordt gereserveerd voor de kerk en het onderhoud daarvan. In het geval van Nieuwenhoorn staat er dat werd bestemd ‘in der eeren Gods van elke hondert gemeten landts, dat men binnen desen Dycken sal, alsoo verre, als onse Heerlyckheit strekt, een gemet lands der Kercke, die in dit voors. landt staen sal.’ Het feit dat in de uitgiftebrief van Nieuwenhoorn de kerk wordt genoemd, duidt er op dat men de stichting of misschien liever gezegd de wording van een dorp in het achterhoofd had. Nog explicieter is wat dat betreft de uitgiftebrief van Middelharnis (1465) dat onder Putten viel. Uitdrukkelijk werd bepaald dat er twee gemeten land worden gereserveerd voor de kerk en het dorp waarbij zelfs de naam van het dorp wordt aangegeven: St. Michiel⁸ in Putten, een benaming die, zoals gezegd, nooit gangbaar is geworden.

Afb. 10 Kaart van Brielle door Jacob van Deventer 1545 (origineel Koninklijke Bibliotheek Madrid). Duidelijk is te zien dat grote delen binnen de muren onbebouwd zijn.

VERKEER EN VERVOER

Het vele water bracht voor het vervoer de nodige praktische ‘swaricheden, perikelen ende kosten’ met zich mee. Met name de oversteek van het brede Flacquee was bepaald niet zonder risico vanwege de

⁸ Naar het St. Michielsklooster in Antwerpen, één van de bedijkers van de polder.

‘grote en gevaarlijke zandbanken, sterke winden en gevaarlijke stromingen’ waardoor men daar nauwelijks goed voor anker kan gaan, zo werd in 1569 aan Alva gerapporteerd.

Deze omstandigheden hinderden ook het overheidsbestuur en men zocht praktische oplossingen. Zo werd om die reden door de baljuw van Voorne een stadhouder (substituut-baljuw) op Westvoorne benoemd, een functie waarmee de baljuw van Goedereede werd belast. Tot 1578 moesten de Voornse leenmannen regelmatig het Flacquee oversteken naar het eiland Westvoorne om op het stadhuis van Goedereede de lopende strafzaken te behandelen ‘tot haren grooten costen, ende ongeriefte’. Het leidde zelfs tot nalatigheid in de rechtshandhaving op Westvoorne om welke reden de Staten besloten dat straf- en burgerlijke processen voortaan konden worden gevoerd voor en door de substituut-baljuw en zeven, van het eiland afkomstige, ‘mannen van beschikke’, mannen gekozen uit ‘de notabelste, gequalificeerste en bequaemste inwoonderen (...), daeronder die gecommiteerde tot die dyckagie sullen sijn begrepen’. Een pragmatische oplossing zien we bij de instelling van een gemeenschappelijke jurisdictie over de heerlijkheid het Oudeland op Westvoorne, waarin Ouddorp is gelegen samen met de drie andere polders. Deze extra ‘tussenlaag’ werd bestuurd door de substituut-baljuw van Westvoorne en vier ‘mannen van beschikke’. Zij kozen in elke heerlijkheid uit dubbeltallen een schout en schepenen en traden dus op met het gezag van de baljuw van Voorne zelf.

Op Zuidvoorne (Overflakkee) werd eveneens voor de behandeling van criminele zaken gewerkt met substituut-baljuws. Aan de schouten waren de civiele zaken opgedragen. Vaak werden de functies van schout en baljuw gecombineerd door één persoon waargenomen, en soms voor meer dan één dorp tegelijk. We zien deze constructie bij de heerlijkheden Dirksland, Herkingen en Melissant. Dirksland kende een tweetal rechtbanken: één van schout en zeven schepenen voor de civiele rechtsspraak en één van een baljuw en zeven mannen van beschikke voor de lage criminele rechtsspraak. Een soortgelijke situatie zagen we al eerder bij het bestuur van Grijsoord.

In Putten ging men nog een stap verder. De ruwaard van Putten (de evenknie van de baljuw van Voorne) zetelde sinds het midden van de 16e eeuw niet eens meer op het Hof in Geervliet. Hij liet het dagelijkse werk over aan een tweetal substituten of stadhouders van wie één in het gebied van Putten over Flakkee.

De acta van de classis Brielle⁹ geven hier en daar een klein inkijkje in de praktijk van het reizen en vervoer in deze omgeving. Zo was er op 16 augustus 1574 een classisvergadering in Goedereede gepland. Dat betekende voor de predikanten van Brielle en omstreken een oversteek over het Flacquee. Vermeld staat dat ‘die broederen uut den lande van Voirn ende Putten passen den selfden dach t’smergens ten seven uren op de Hellevoetsche sluys te wesen’ zodat ze op tijd in Goedereede zouden zijn. Vooral voor de predikanten uit Putten moet dat heel vroeg opstaan zijn geweest.

Dit brengt ons op het belang van de veerdiensten (afb. 11). Het veerrecht was een landsheerlijk recht, lokale ambachtsheren hadden er in principe niets over te vertellen. Voor Brielle was de veerdienst op Maassluis, Stalduinen en Rotterdam belangrijk. Het veerrecht van deze veerdienst werd door de Staten van Holland in 1576 aan de stad Brielle verkocht. Het veer van Oudendoorn was verder een belangrijke schakel in de verbinding tussen Holland en Zeeland. De hierboven genoemde predikanten moeten waarschijnlijk gebruik gemaakt hebben van een veer dat tussen Goedereede via Strijpe (waar dus een aanlegplaats moet hebben gelegen) en de Hellevoetse Sluis werd geëxploiteerd.

⁹ Een classis is een gremium waarin een aantal afgevaardigden van in elkaars nabijheid gelegen kerken regelmatig bijeenkomt om leiding te geven aan het gezamenlijke leven en werken binnen haar regio, in dit geval de heerlijkheden Voorne en Putten. De verslagen worden aangeduid als acta, die voor wat betreft de classis Brielle vanaf 1574 zijn bewaard.

Afb 11. Overzetveren Voorne-Putten 16^e eeuw

Maar het voorbeeld maakt ook duidelijk dat gegeven de beschikbaarheid van een veer de afstanden in heel Voorne en Putten binnen een halve dag waren te overbruggen. Het nieuws van de verovering van Den Briel was al op 2 april in Zierikzee bekend. Een ander voorbeeld, weliswaar uit 1613 (maar zoveel anders een halve eeuw eerder zullen de vervoersmogelijkheden niet zijn geweest), is de reis die de in Nieuwe-Tonghe beroepen aankomend predikant Abraham de la Faille moest maken. Een kandidaat-predikant moest altijd eerst voor de classis een examen afleggen. Voor de toelating tot het examen was dan weer een attestatie (getuigschrift) nodig van de kerk waar predikant *in spe* vandaan kwam. Zo moest ook De la Faille een attestatie van de kerkenraad van 's-Gravenhage overleggen maar die had hij 'bij versuemenis' thuis laten liggen. Zijn aanstaande collega's stonden er op dat hij die dan maar in Den Haag moest gaan halen. Dat was op 23 september 1613 en de classis vergaderde op dat moment in Korendijk. De la Faille slaagde er in zich al weer de volgende dag in Korendijk te melden, zodat het examen kon doorgaan. Hij moet tijdens dat heen-en-retourreisje toch ten minste vier keer een veerman hebben aangesproken om hem over te zetten en het kan niet anders of hij moet gebruik hebben kunnen maken van een paard.

Moest de reis over land te voet worden afgelegd, dan lag het reistempo uiteraard laag. Zwartewaal was 'leggende een ure ghaen buyten den Briele' en dan hebben we het over een afstand van 5 à 6 km. Met de aanleg in 1595 van een zandweg tussen Brielle en de Nieuw-Helvoetse Sluis kwam op Voorne de eerste landweg van bovenlokale betekenis tot stand die ook in de winter wat beter begaanbaar was, hetgeen de reis vanuit Westvoorne of Overflakkee wat bekortte.

OVERSTROMINGEN EN BRANDEN

Een gebied, dat zo 'der zee ontruk't' was, was natuurlijk heel kwetsbaar voor overstromingen en die zijn er vele geweest. Behalve bodemdaling in de gebieden met veen in de ondergrond kan het verbrokkelde beheer van de dijken als een van de oorzaken worden aangewezen. Elk polderbestuur was verantwoordelijk voor de eigen dijken maar de zware lasten van de kering van het buitenwater drukten

op de buitenpolders terwijl de besturen van de meer landinwaarts gelegen polders met een beroep op oude rechten in die lasten weigerden bij te dragen. Wie mocht denken dat het heden ten dage gebruikte werkwoord ‘polderen’ wortelt in een oud gemeenschappelijk vaderlands besef dat zeewaterkering een gezamenlijke inspanning van alle polders vergt, dus ook de landinwaarts gelegen, komt hier dus bedrogen uit. En voor deugdelijk onderhoud schoot de draagkracht van de buitenpolders vaak te kort met alle gevolgen van dien. Geleidelijk werd het dijkbeheer gecentraliseerd. De oprichting van het Hoogheemraadschap Ring van Putten in 1500 en de Generale Dijkagie (later Hoogheemraadschap Voorne) in 1630 waren daartoe de eerste stappen maar een definitieve regeling en kwam pas tot stand na de watersnoodramp van 1953 met de oprichting van de Brielse Dijkkring. Beide hoogheemraadschappen gingen op in de Brielse Dijkkring.

Niet alleen het feit dat een polder aan het buitenwater lag, maar ook hoe zo’n polder ten opzichte van het buitenwater lag was belangrijk. Een voorbeeld is de polder Oud-Herkingen op de zuidflank van Overflakkee. De polder werd in eerste aanleg in 1420 bedijkt, is daarna ingebroken, vervolgens 1482 opnieuw bedijkt maar in 1511 liep de polder opnieuw onder water. Wie op de kaart de ligging bekijkt, ziet waarom: de polder, gelegen op een hoek van Overflakkee lag zeer ongunstig ten opzichte van de stromingen van de Grevelingen. Met dezelfde problemen had de in 1476 bedijkte St. Cornelispolder ten westen van het huidige Hellevoetsluis te kampen. Van deze polder bestaat nu nog een deel als de Quack. Later werd een deel als Weergors ingedijkt maar ook dat deel moest men in de loop van de 17e eeuw weer aan het water prijsgeven. De ‘calamiteuse’ polder Zwartewaal stond eveneens bekend als een hoofdpijndossier.

Een aantal grootschaliger overstromingsrampen is berucht vanwege de enorme schade die werd aangericht. Voor de 15e eeuw springt de St. Elisabethsvloed van 1421 eruit die grote schade aan Voorne en Putten toebrengt en waarbij de Grote Waard ten zuiden van Dordrecht geheel ten onder ging. Dat die schade zo omvangrijk was, kan mede worden toegeschreven aan de moertering (waarover later meer) waardoor de bodem lager kwam te liggen.

We beperken ons echter vooral tot de 16e eeuw en dan moet als eerste de stormvloed worden gememoreerd die zich voltrok rond 3 uur ‘s middags op zaterdag 5 november, bekend geworden als ‘St. Felix quade saterdach’. Heel het gebied rond Brielle ‘behalve één dorp’ was overstroomd, zo schreef de rentmeester van Brielle, Jan Kerkwerpe, ‘in haast’ op 6 november aan de ontvanger-generaal van Financiën in Mechelen en dat niet alleen, maar ook Westvoorne, Bommenede en Dirksland. Vanuit de Raad van Holland schreef de Jonge op 16 november dat ‘tgeheel lant van Voern alsoe wel ande zuytwestzyde als oick aende oistzyde van Vlackee, tlant vanden Goedereede ende Bommenee geinundeert is vanden watere uuytgesondert alleen vyff oft zes cleyne polders’, kortom zo goed als de hele heerlijkheid Voorne. Dezelfde berichten zijn te vernemen over het land van Putten, Zuidland en Ooltgensplaat. In het rampgebied ‘es zo groot verdriet dattet niet scryvelyck en is, want de beesten die niet verdoncken en zijn en weten die luyden eten noch drincken te besorgen, ’t voeder es bedorven ende ’t water es zeer sout.’ Maar ook voor de bevolking is de voedselsituatie precair want ‘het coern dat God verleent heeft den voerleden zomer soe besouten en vanden vloetwatere inden stapele, die veele ende meest alle wech gedreven zyn, ende diezelve stapelen die noch staen en mach men doer die naticheyte van tcoern geen backen’. Geld en materiaal voor herstel is er niet en men voorziet al dat de graanprijzen sterk zullen stijgen.

De dijken waren nog nauwelijks of provisorisch hersteld of twee jaar later, 2 november 1532, slaat het water weer toe. Het land rond Goedereede is dan weer ‘gheheel inghebroken’, op het Overflakkeese deel van Voorne en Putten worden wederom tal van polders overstroomd. Hoewel op Oost-Voorne de schade redelijk beperkt was, stonden toch delen van Brielle onder water. Maar op Putten is de ramp weer compleet, er staat zelfs meer water dan in 1530. De baljuw van Brielle Andries van Bronckhorst, lid van het Hof van Holland, maakte een inspectiereis door Putten en door het ‘lant van over Vlackee’; er is zo schrijft hij daar ‘nietan verdriet en armoede’. Hij klaagde steen en been over het bestuur dat niet functioneerde, zowel in Putten als Overflakkee. Het is aan het bekwame en doortastende optreden van deze Van Bronckhorst te danken dat na enkele jaren Putten weer bedijkt was, waarbij moet worden aangetekend dat het aan oostkant van het eiland Putten gelegen gelijknamige dorp (waarnaar de gehele heerlijkheid was genoemd) werd opgegeven. Hij werd begin 1533 tijdelijk tot opperdijkgraaf van Putten benoemd met die conditie dat hij degenen die nalatig waren in het betalen van de omslagen deze zou voorschieten (‘uuytleggen’) maar via de dijkrechten dubbel in contanten en viermaal in roerende en onroerende goederen zou mogen invorderen. En zo werd Andries de

breedst geërfde grondbezitter in heel Putten: volgens opmeting in 1617 bezat zijn nageslacht 30 % van de grond binnen de Ring van Putten.

De overstromingen sloegen ook een enorme bres in het landbezit van de pastoriefondsen waaruit de pastoors betaald moesten worden. Een groot deel van die inkomsten verdween al in de zakken van de houders van prebenden die vervolgens het pastoraat voor een hongerloon lieten uitvoeren door een 'vicecureyt'. Na de overstromingen waren de pastorieën niet meer in staat de omslagen op te brengen zodat een groot deel van de grond in handen kwam van figuren als Van Bronckhorst. Het kapittel van Geervliet kwam financieel zwaar gehavend uit de overstromingen en zag zich genoodzaakt grote delen van het grondbezit te verkopen. Daarmee werd de economische basis van de pastoriefondsen uitgehold.

Minder schadelijk waren de stormvloed in januari en februari 1552, althans in het Voornse gebied. Bij Goedereede liep de polder de Plas onder en op de zuidflank van Zuidvoorne overstroomde de Molenpolder bij Oude-Tonge. Maar echt catastrofaal was de stormvloed waardoor de Noordelijke Nederlanden op 1 november 1570 werden getroffen: de Allerheiligenvloed, dus slechts anderhalf jaar voor de inname van Brielle door de geuzen (afb. 12). Barthold Ernst, griffier van het Hof van Holland, rapporteert Alva over deze 'miserable calamiteyt' en meldt dat het hele land van Voorn 'boisten 't Vlacke' is ondergelopen met uitzondering van 'een polderken ofte twee'. In 'Voorn over 't Vlackee' zijn 17 polders geïndeerd en daarnaast ook het 'geheele landt van Putte (...) 't meestendeel van alle die beesten verdroncken (...) ende wel XXV personen verdroncken'. Kortom: zo goed als heel Overflakke stond onder water; West-Voorne was zwaar aangetast en Oost-Voorne moet, afgaande op de berichten van Barthold Ernst, vrijwel geheel ondergelopen zijn geweest en de gehele Ring van Putten stond met de polder van Zuidland onder water.

De hoge kosten voor het dijkherstel die dergelijke overstromingen met zich meebrachten, trokken niet alleen een zware wissel op de financiële draagkracht van de bevolking, ook kerkelijke instellingen kregen het te verduren. Zo hoefden geestelijken vanwege de overstroming (*propter inundationem*) slechts eenderde tot de helft van de leges voor een vicariaat neer te tellen zoals in 1571-1572 in Sommeldijk en Brielle terwijl het kapittel van Geervliet in ernstige financiële problemen kwam en een groot deel van zijn landbezit van de hand moest doen.

1570 nov. 1
riv.: eind jan.
en ca.15 sept.

Afb. 12 Allerheiligenvloed 1570 in de noordelijke Nederlanden. Duidelijk is te zien dat Voorne en Putten vrijwel volledig ondergelopen waren. Bron: M.K.E. Gottschalk, Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland II, 623.

Niet alleen door het water werd de bevolking belaagd, ook branden eisten herhaaldelijk hun tol. Een stadsbrand legde in 1548 140 van de 634 huizen in Brielle in de as. Twintig jaar later was de schade nog steeds niet hersteld. Later komen grote stadsbranden niet zo heel veel meer voor omdat steeds meer huizen van steen worden opgetrokken en met pannen worden gedekt. Maar op het platteland zijn hout en riet tot ver in de 19e eeuw veel gebruikte bouwmaterialen, en dorpsbranden zijn daardoor bepaald geen zeldzaamheid (afb. 13). Van der Gouw beschrijft de bevolking van Stad aan het Haringvliet als vrijwel uitsluitend bestaande uit 'pachters, landarbeiders en enkele schippers, woonachtig in hun eigen houten huizen en huisjes (vaak van oud scheepshout) met rieten daken.' Ooltgensplaat werd in 1586 geteisterd door brand waarbij het oud archiefmateriaal verloren is gegaan. In 1601 wordt Nieuwe-Tonge,

waar de woonomstandigheden niet veel anders dan in het nabijgelegen Stad aan het Haringvliet geweest zullen zijn, opgeschrikt door een dorpsbrand. Arnoldus Timmerman, de predikant van Nieuwe-Tonge, zet een actie op touw en verzoekt via de classis of elke kerk zou ‘willen gunnen een redelycke aelmoesse voor de arme lieden, die hare huysen afgebrant zyn van de Nieuwe-Tonge’.

Afb. 13 Gezicht op Nieuwenhoorn, tekening van Valentijn Klotz 1672. Duidelijk is te zien hoe hout domineerde als bouw materiaal – Collectie Rijksmuseum Amsterdam

KLIMAAT EN WEER

Tegen de achtergrond van het zojuist beschreven waterrijke landschap, had uiteraard ook het weer – en op langere termijn gezien het klimaat – een belangrijke invloed op de leefomstandigheden en de mobiliteit van de bevolking. Slecht weer in het algemeen en winterse omstandigheden bemoeilijkten de onderlinge bereikbaarheid van de eilanden. Zo kon een classisvergadering op 11 oktober 1574 niet doorgaan door het ‘quade weyr’. Die vergadering zou dan ook in Ooltgensplaat worden gehouden en dat was in die omstandigheden kennelijk voor de predikanten vanuit Brielle en omgeving niet haalbaar. In 1578 was er een hevige zomerstorm rond of op 18 augustus die de geplande vergadering in Spijkenisse in de weg stond, de acta spreken althans van ‘het quade weer ende grote tempestas waerdoor die broderen niet en hadden condon comen ende versamelen’.

Maar afgezien van de af en toe in elk tijdsgewricht wel optredende extreme weersomstandigheden moet het klimaat in die periode de toch al niet gemakkelijke leefomstandigheden van de bevolking extra hebben bemoeilijkt. Buisman stelt vast dat, na een wat warmer klimaat in het eerste kwart van de 16e eeuw, het klimaat in het tweede kwart al wat kouder was, een trend die zich in de periode 1550-1575 heeft voortgezet. In het laatste kwart van de 16e eeuw is de gemiddelde jaartemperatuur waarschijnlijk de laagste in de afgelopen duizend jaar geweest. De winters zijn dan ‘normaal’ tot ‘veel te koud’, de zomers daarentegen ‘overwegend koel’.

Voorne en Putten: bevolking

OMVANG VAN DE BEVOLKING

In dit waterrijke milieu woonde en leefde een bevolking die zich onder moeilijke omstandigheden probeerde te handhaven. De eerste vraag die dan op tafel komt is: over hoeveel inwoners hebben we het dan?

De hoeveelheid statistische gegevens betreffende de bevolking in de pre-industriële tijd is uitermate schaars. Voor de 16e en vroege 17e eeuw, hebben we als eerste echt betrouwbare bron niet zo veel meer dan de gegevens van de volkstelling van 1622, die uitgevoerd werd ten behoeve van de heffing van een hoofdgeld. De betrouwbaarheid van de gegevens van deze telling wordt in de literatuur overigens hoog aangeslagen.

Minder gelukkig zijn we als het gaat om gegevens betreffende de bevolkingsomvang in de 16^e eeuw. De eerder genoemde *Enquete* van 1494 en *Informacie* uit 1514 bevatten geen gegevens over Voorne en Putten. De *Informacie opten staet ende gesteltenisse der stede van den Brielle ende Lande van Voorne* van 1565 laat ons wat betreft inwoneraantallen, aantallen huizen of haardsteden evenzeer in de steek. Alleen van Zwartewaal weten we uit een min of meer terloopse mededeling dat het dorp (in 1565 dus) een omvang heeft van 140 huizen waaruit een bevolkingsomvang van ongeveer 700 inwoners kan worden afgeleid. Voor het overige worden naast een opsomming van de lasten voortvloeiend uit de ‘dijckagie’ vooral te belasten grondoppervlaktes meegedeeld. De volgende tabel is afgeleid uit de volgende bronnen:

- Een in 1551 in Holland gehouden telling van het aantal weerbare mannen (dat wil zeggen het aantal mannelijke personen tussen 18 en 60 jaar). Deze telling levert voor een aantal plaatsen gegevens op waaruit een inwoneraantal kan worden geschat. Op basis van de literatuur wordt verondersteld dat de weerbare mannen 26 % van de gehele bevolking uitmaken. Er is dus gerekend met een omrekenfactor van 100/26.
- Een voor de landvoogd Alva in 1569 samengesteld rapport door een commissie onder leiding van een van zijn naaste medewerkers, de Italiaan Chiappino Vitelli, over de militaire situatie langs de gewesten aan de kust. Van het eiland Westvoorne en de stad Brielle worden het aantal huizen en het aantal weerbare mannen vermeld.
- Kerkelijke visitatierapporten uit 1571 (waarop we later in een ander verband nog terug komen). Daarin worden van enkele dorpen in Voorne en Putten de aantallen communicanten vermeld en van één dorp (Rockanje) het aantal inwoners. Voor de omrekening van het aantal communicanten naar het aantal inwoners wordt op basis van de literatuur een factor 100/65 gebruikt.

Hoewel Brielle binnen het gebied van Voorne en Putten het grootste bevolkingscentrum was, was de stad ten opzichte van andere steden in Holland qua omvang bescheiden. In de volkstelling van 1622 telde Brielle 3632 inwoners, Amsterdam daarentegen 105.000, Leiden tegen de 45.000 en Rotterdam bijna 20.000. De Brielse predikant Willem Crijnsz. schreef rond die tijd dat ‘de stadt niet voltimmert, noch volckrijck en is’.

De gegevens over alle steden en dorpen zijn samengevat in de tabel op de volgende pagina.

Inwoneraantallen op Voorne en Putten 1551 - 1622

	1551	1569	1571	1622
Brielle	3.000 ¹⁰	2885 à 3000		3.632
Vierpolders	196			278
Rugge	181			156
Oostvoorne/Oosterland	350		460	581
Rockanje c.a.	362		415	487
Nieuwenhoorn c.a.	523		615	573
Nieuw-Helvoet c.a.	377		460	553
Oudendoorn	362			484
Abbenbroek	-		400	393
Zwartewaal	415		-	604
Heenvliet	-		500	521
Geervliet	446			491
Zuidland	777			1.082
Spijkenisse c.a.	485			811
Hekelingen c.a.	181			371
Simonshaven	246			265
Biert	73			83
Korendijk	473			532
Piershil	158			350
Goedereede	962			435
Ouddorp	612			535
<i>Geheel Westvoorne</i>	<i>1574</i>	<i>1540 à 1846</i>		<i>970</i>
Dirksland				1.174
Herkingen				117
Melissant				178
Oude-Tonge				1.143
Nieuwe-Tonge				548
Ooltgensplaat	1.092			1.810
Middelharnis	692			1.134
Stad a/h Haringvliet	112			294
Bommenede c.a.				343

Interessanter nog is de vraag in hoeverre het verloop van het aantal inwoners in Brielle en het platteland van geheel Voorne en Putten past binnen de demografische ontwikkeling van Holland in de 16^e eeuw. De omvang van de bevolking in geheel Holland wordt voor 1514 geschat op 275.000 en in Zuid-Holland op 194.000; voor 1622 zijn deze cijfers 671.675 respectievelijk 482.018.

Gedurende de 16^e eeuw is de bevolking van heel Holland dus met 144 % en de Zuid-Hollandse bevolking met 148 % toegenomen, een vrijwel parallelle ontwikkeling. Als we ons nu beperken tot het zuidelijke deel van Holland en we splitsen de cijfers uit naar steden en platteland dan blijkt de verstedelijking zich door te zetten. De bevolking van de steden neemt van 1514-1622 toe met 184%, doe toename van de plattelandsbevolking blijft steken op 106%. Voor de steden is dat een gemiddelde jaarlijkse groeivoet van 0,97% en voor het platteland 0,67%.

Hoe brengen Voorne en Putten het er vanaf? Brielle komt van 1551-1622 niet verder dan een bescheiden groeivoet van 0,26% per jaar. Voor het platteland komen, uitgaande van de 21 dorpen waarvan we

¹⁰ Op basis van het aantal weerbare mannen zou Brielle in 1551 2.231 inwoners tellen. Dat moet veel te laag zijn: in 1545 werden volgens het kohier van de 10e penning 634 huizen in Brielle geteld en met een gemiddelde woningbezetting van 5,5 komen we op een kleine 3.500 inwoners wat weer aan de hoge kant lijkt. Een aantal van rond de 3000 inwoners lijkt aannemelijk.

gegevens hebben van 1551 en 1622, uit op een groeivoet van 0,39%. Ook al sluiten de cijfers niet exact op elkaar aan, de conclusie is onontkoombaar: de demografische ontwikkeling van Voorne en Putten blijft duidelijk achter op die van Holland als geheel.

Ook in de mate van verstedelijking weken Voorne en Putten af van het algemene patroon in Holland. In het midden van de 16^e eeuw woonde ongeveer de helft van de Hollandse bevolking in steden, voor Voorne en Putten komen we niet hoger dan een kwart waarbij de bevolking van een kleine stad als Geervliet als stadsbevolking wordt gerekend.

De stagnerende bevolkingsontwikkeling past geheel in het sombere beeld dat de *Informacie opten staet ende gesteltenisse der stede van den Brielle en Lande van Voorne* in 1565 schetste. De bevolkingsgroei die zich in de rest van Holland wel voordeed, zien we niet in deze regio terug. Welke oorzaken daar precies aan ten grondslag lagen, valt niet na te gaan. We kunnen vermoeden dat er sprake was van een sterfteoverschot dat in onvoldoende mate werd gecompenseerd door een immigratieoverschot maar dat valt niet met kwantitatieve gegevens te ondersteunen.

GEZONDHEID EN ZIEKTE

Over sterfte gesproken: het is een opmerkelijk gegeven dat het deltagebied de naam had een ongezond leefgebied te zijn. Volgens de 18^e-eeuwer Johannes Veirac (hij was arts in Sommelsdijk) had Overflakkee ‘eene koude, vogtige en zeer veranderlijke luchtgesteldheid, welke veeltijds met uitwaasemingen der omgeleegen slikken voorzien is’, naar zijn mening een belangrijke oorzaak van de door hem beschreven gal- of kwijlkoorts. De historicus Priester schijft in zijn geschiedenis van de Zeeuwse landbouw dat er vermoedelijk in Zeeland vóór de negentiende eeuw sprake was van een extreem hoge sterfte. In die provincie was de malaria als gevolg van de verzilting tot in de twintigste eeuw endemisch. ‘Het brakke milieu van de Zeeuwse polders en schorren vormde een uitstekende biotoop voor de malariamug’ en op de Voornse en Puttense eilanden zal op tal van plaatsen de situatie niet veel anders zijn geweest. De dampen (miasma’s) die uit de slikken oprezen werden ronduit gevaarlijk geacht. In 1644 schreef Boxhorn over de spreekwoordelijke ‘Zeeuwse koortsen’ die de ‘schrick by den aangrensenden volckeren’ waren geworden.

Of de hoge sterfte in vroeger eeuwen alleen aan de malaria (ook wel polderkoorts, anderendaagsekoorts of derdendaagsekoorts genoemd) moet worden toegeschreven is intussen nog maar zeer de vraag. De genoemde ‘Zeeuwse koortsen’ kunnen ook andere oorzaken hebben gehad. Een onmiskenbaar feit is wel dat nog in de 19e eeuw Zeeland en Zuid-Holland behoorden tot de gebieden met een lage levensverwachting. De in 1866 verschenen *Sterfte-atlas van Nederland* wees uit dat de Limburger gemiddeld toen 40 jaar werd, de Zeeuw en de Hollander daarentegen mochten rekenen op slechts 25 tot 27 jaar.¹¹

Voor de 16^e eeuw kunnen we dit soort exacte gegevens niet boven tafel halen maar we hebben voor de late 16^e eeuw wel een aantal contemporaine uitingen die een verband leggen tussen luchtgesteldheid en gezondheid. Het gaat dan om predikanten die of uit deze regio willen vertrekken dan wel niet naar deze streek willen komen juist vanwege de luchtgesteldheid. Zo wil in 1576 de predikant van Zwartewaal, Florentius Gerardi, daar weg en één van de redenen die hij aanvoert is dat ‘hij daer dickmael zieck ende cranck is ende die lucht daer nijet verdragen en mach’, terwijl hij nog ‘ionck van jaren’ is. Zijn opvolger, Henricus Crieckenbeeck, die sinds 1577 in Zwartewaal stond kreeg enkele jaren later een beroep naar Muiden en terwijl dat beroep (het was inmiddels het tweede beroep) nog liep, wil ook de kerk van Rockanje hem als dominee. Maar daar heeft Crieckenbeeck geen oren naar en stuurt dan ‘in sijnder cranckheijt een clachtelicken brieff an den broederen, schrijvende ende biddende dat de broederen hem doch verorloven op Muijden te moegen trecken, ofte dat sij hem genoechaem ende sijne hujsfrou in haeren doot ende verderff houden, alsoe sij hier niet aerden conen ende niet toecomen en moegen’ waarna zijn collega’s hem ‘bedroeft ende verschrickt’ laten vertrekken. Opvallend genoeg wil dezelfde Crieckenbeeck later (in 1589) toch wel weer op Voorne of Putten komen werken maar dan wel onder

¹¹ Nederland is pas in 1970 officieel malariavrij verklaard.

de voorwaarde dat ‘waer’t dat hij hier niet wel soude moogen aerden ende dat overmidts die lucht ofte anders dat hy soude moogen vertrecken daer hij in beter gesondtheyt soude moogen leeven.’

In 1583 wil Henricus Lucasz. van Steenwijk, predikant in Rockanje, daar weg onder meer omdat ‘hy ende syn huysvrouwe de locht niet en connen verdragen.’ In 1591 valt de predikant van Abbenbroek Matthias Dijkman daar niet meer te handhaven en zijn collega’s wijzen hem de gemeente van Nieuw-Helvoet toe. Maar daar wil hij niet heen met als argument: ‘de ongelegenheit der plaetse ende swaricheyt der locht met sijn wijf ende kinderkens met crancheden ende swaricheden besocht sijnde’. Ook Nicolaes Adriaensz., de predikant van Simonshaven, wil in 1592 een andere standplaats met als motief ‘sijn continuele ongesontheit, diewelcke spreuijt uijt die swaericheijt des luchts’, met de toevoeging ‘soe die medecijs seggen’.

Het zijn op zich genomen losse uitingen maar zij wijzen wel allemaal in dezelfde richting. Op grond van het endemische karakter van de malaria wordt wel vermoed dat malaria meer slachtoffers heeft geëist dan de pest. Daarmee hebben we een volgende ‘killer’ te pakken want ook de eilanden Oost- en West-Voorne, Putten en Overflakkee bleven niet verschoond van de van tijd tot tijd terugkerende pestepidemieën. Als we ons beperken tot de 16^e eeuw zijn voor de stad Brielle de jaren 1538, 1557, 1573-1574 en 1588 als pestjaar gedocumenteerd hetgeen natuurlijk niet wil zeggen dat de pest buiten Brielle niet voor kwam. Vooral in de jaren 1573-1574, dus vlak na de inname door de geuzen in 1572, sloeg de pest hard toe. Uit de acta van de classis Brielle blijkt dat Johannes Culhemius, predikant in Nieuw-Helvoet, op de vergadering van 15 juli 1574 verstek liet gaan omdat hij, zo staat er aangetekend, ‘laborabat peste’; de dag erna overleed hij. Een maand later, 16 augustus, werd de classisvergadering, die in Goedereede gehouden zou worden, naar Sommelsdijk verplaatst omdat in Goedereede ‘die peste grasseerde’, dat wil zeggen uitbreidde. De Brielse dominee Gerardus Gallinaceus meldt in een brief van 6 oktober 1574 aan zijn collega Arent Cornelisz. in Delft naast het al genoemde overlijden van Culhemius ook het heengaan van de predikanten Allardus Theodori te Spijkenisse en Johannes Wilhelmi te Nieuwenhoorn. Twaalf dagen later overlijdt Gallinaceus zelf, naar aan te nemen valt aan dezelfde ziekte. In de armenrekeningen van Geervliet staat in 1574 een betaling genoteerd aan twee ‘pestmeijsterkens’ voor de aankoop van medicijnen. In datzelfde jaar wordt in juni in Dordrecht een provinciale synode gehouden. Daar verschijnen ook Brielse afgevaardigden en hun vraag doet in de huidige coronatijd ineens heel actueel aan: ‘oft de dienaers de krancke van der peste sullen schuwen, overmidts dat sy de infectie onder de gansche gemeynthe souden mogen brengen’ en zelfs de mensen uit de kerk zouden blijven waar een predikant preekt die bij pestlijders op bezoek is geweest. Het antwoord van de synode: ten aanzien van zieken mag in het pastoraat geen onderscheid worden gemaakt ‘doch dat de dienaers hierinne niet stoutelick ende onvoorsichtelick en handelen’. Men was zich dus zeker bewust van besmettingsrisico’s.

Afb. 14 Voormalig Pesthuis te Brielle (Bron: Streekarchief Voorne-Putten, Brielle)

BEROEP EN BEDRIJF: BRIELLE

Demografie en economie staan met elkaar in verband en dat was zeker in de pre-industriële tijd het geval. De economische ontwikkeling vraagt nu onze aandacht en we slaan weer opnieuw de *Informacie* van 1565 op en die begint met de stad Brielle.

De commissarissen van 'sKonings wegen' Van der Does en Van Duvendoerde vervoegden zich op 21 augustus 1565 op het stadhuis, althans zo moeten we ons dat waarschijnlijk wel voorstellen. Daar gaf Servaes Versteyn, de stadssecretaris, een presentatie hoe het er met de stedelijke financiën voorstond aan de hand van de rekeningen van de voorgaande zes jaren. Het volgende staatje, dat meteen een aardig beeld geeft van de financiën (in Vlaamse ponden) van een stad als Brielle, kon hieruit worden afgeleid.

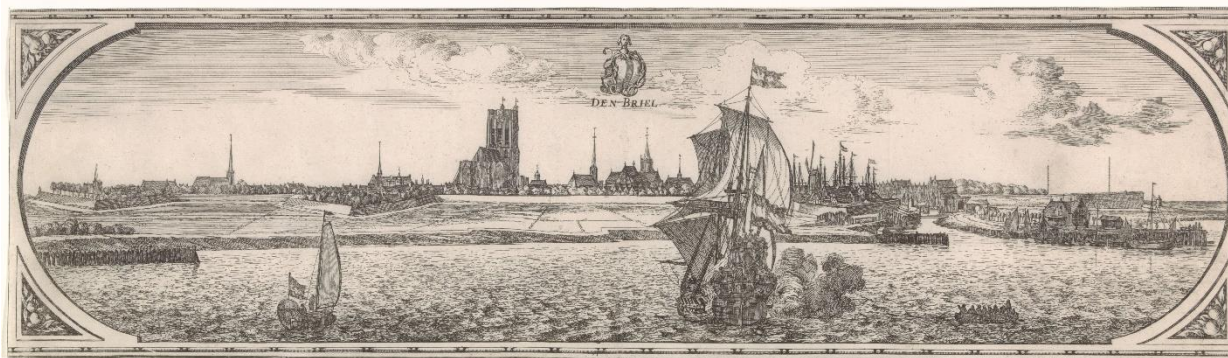
Jaar	1559	1560	1561	1562	1563	1564
Bieraccijns en brandewijnaccijns	720	771	798	821	828	844
Div. andere inkomsten	217	303	321	311	302	250
Wijnaccijns	231	298	240	254	201	176
Inkomsten	1168	1373	1359	1387	1332	1271
Wedden totaal	69	69	69	69	69	69
Lijfrenten	261	261	261	261	261	261
Losrenten	301	301	301	301	301	301
Onderhoud en reparaties kaaien, bruggen, spuien, tonnen op de Maas, geschut etc.	490	455	523	287	313	456
Div. jaarlijkse uitgaven, niet gespecificeerd	65	65	65	65	65	65
Ordinaris bijdrage in bede van Holland	41	41	41	41	41	41
Reis- en proceskosten	50	50	50	50	50	50
Uitgaven	1277	1242	1310	1074	1100	1243
Saldo Inkomsten en uitgaven	-108	131	49	313	232	28

Op het eerste gezicht lijkt dat niet onaardig, maar de burgemeester-tresorier Jan Jorisz. hielp de commissie snel uit de droom. Nog niet meegerekend waren de 'quote en portie in de extraordinaires beeden, die hun jaerlicx mede zwaer vallen.' Verder moesten vanwege de ijsgang in de voorafgaande winter de tonnen in de Maas worden vernieuwd en de havenhoofden en de toegangsweg naar de haven worden gerepareerd hetgeen 1200 Carolusguldens ofwel 200 pond Vlaams zou moeten kosten, bovenop de gewone structurele reparatiekosten. De sluis in de Maarlandse dam was van ouderdom vergaan; vernieuwing zou 2000 Carolus gulden ofwel 333 pond Vlaams vergen. En dat was nog niet alles. Hoognodig moest de haventoeegang, de levensader van de stad, worden uitgediept en dat karwei was begroot op maar liefst 3429 pond ofwel 2 à 3 keer de jaarlijkse stedelijke inkomsten.

Voorafgaande aan de presentatie was de commissarissen al duidelijk gemaakt dat Brielle een stad in neergang was. Zo was in 1565 van de 140 huizen die bij de stadsbrand van 1548 waren verwoest een kwart nog 'onbetimmert' en van de huizen die wel 'betimmert' waren, zaten er vele zwaar onder de schuld. Sommige huizen lagen er maar half afgemaakt bij 'overmits de sobere neringe van der stede' zonder dat de eigenaren in staat waren de lasten op te brengen. Om het met eigen ogen te aanschouwen is het gezelschap

'gegaen deur dezelve stede, ende zijn ons aangeweesen verscheyden goede huysen, die ledich stonden ombewoent, overmits datter nyemant nair en taelde om te coopen off te huyeren. Oick oude huysen, die stonden ende vergingen, ende noch eenige erven ledich bevonden leggende, dairvan de huysen, dairop gestaen hebbende, al in den jaire XLVIII verbrant wairen. Worde ons mede verclairt, dat die conventen, boomgairden, hoven ende ledige erven, binnen der stede gelegen, well de helft van de groete van der stede besloech ofte wechdroech, alst oick wel scheen.'

Het havenhoofd lag 'noch zeer gebrocken' en de havenmond was bij laag water niet meer dan één voet diep hetgeen 'quaelick te remedieren zal weesen.'

Afb. 15 Gezicht op Brielle, Joost van Geel 2e helft 17e eeuw (bron www.rijksmuseum.nl/rijksstudio). Hierop is het (overigens vroeg 17e-eeuwse) havenhoofd goed zichtbaar.

De *Informacie* meldt weliswaar dat de stad zich nog steeds ‘principaelicken onthout mette neringe van de zeevaart, ende een weinich mit korenneringe, ende dat alleenlick van tgreyn, binnen den lande gewassen’ maar van de vroegere welvaart van de stad was niet meer dan een schaduw over. Stadssecretaris Versteyn toonde uit processtukken uit 1517 aan dat toen nog 50 haringbuizen vanuit Brielle voeren en dat op één dag binnen Brielle 300 last haring werd verkocht. In een ander stuk uit 1527 wist iemand - op dat moment 67 jaar oud - zich te herinneren dat er 80 haringbuizen uit Brielle uitvoeren waarvan er 40 Brielle als thuishaven hadden en 40 uit Waterland afkomstig waren maar wel vanuit Brielle opereerden ‘gelijck zij nu doen tot Rotterdam ende Schiedam’.

Maar door verzanding van de haven was de omvang van die activiteiten echter aanzienlijk achteruitgegaan. Demografische en economische stagnatie gingen hier hand in hand. Behalve dat Brielle de concurrentie voelde van de haringvissers uit het naburige Zwartewaal verplaatste de haringvisserij zich vooral naar Rotterdam, Schiedam en Delfshaven. In 1477 voeren vanuit Brielle nog 80 haringschepen uit en vanuit Rotterdam en Schiedam achtereenvolgens 24 en 36. In de jaren 1580-1621 is dat getal teruggezakt naar een weliswaar stabiel maar toch gering jaargemiddelde van zo’n twaalf schepen. Rotterdam en Schiedam daarentegen halen dan een gemiddelde van 77 en 60 en Delfshaven neemt dan zelfs de koppositie in met een gemiddelde van 95 schepen. Eind 16^e eeuw was de haringvisserij de ‘hoofdneringe’ van Rotterdam. Op het gebied van de zoutvisserij wist Brielle zich tot het eind van de 16e eeuw redelijk te handhaven; vanaf 1590 nam Maassluis de leidende rol van Brielle over op dit gebied. Vitelli noemt nog voor Brielle een aantal van 30 schepen waarmee op kabeljauw werd gevist, in 1598 worden 33 schepen geteld die voor de zoutvisserij werden ingezet, maar na de eeuwwisseling zakte dit tot een jaargemiddelde van achttien schepen.

Dit zijn dan meer de ontwikkelingen op langere termijn. Kijken we specifiek naar de jaren 1565 tot 1572 dan zien we dat de visserij in die jaren enorme schade leed van Engelse kapers en niet te vergeten de watergeuzen. De situatie van de vissers was ronduit hachelijk. Als gevolg van de oorlogshandelingen in 1572 en de jaren daarna verplaatsten veel reders hun activiteiten ook tijdelijk naar de West-Friese steden zoals Enkhuizen. Overigens leed de sector in de gehele Maasregio ook daarna enorme schade door de Vlaamse kaapvaart.

In samenhang met de visserij had Brielle ook betekenis als centrum van zouthandel. Het zout werd als retourlading uit Frankrijk, Spanje en Portugal aangevoerd. De inheemse zoutwinning (moertering) in het eilandgebied was immers al eind 15^e eeuw teloorgegaan: niet alleen omdat Karel V, vanwege de met de moertering gepaard gaande bodemdaling en de daaruit voortvloeiende risico’s, de zoutwinning al in het begin van de 16^e eeuw had verboden, maar ook omdat het buitenlandse zeezout goedkoper was.

Verder was de graanhandel voor Brielle belangrijk.¹² De stad fungeerde in de late 15^e en vroege 16^e eeuw als in- en doorvoerhaven voor Frans en Zuid-Nederlands graan en voor graan (in de eerste plaats tarwe) uit de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, dat grotendeels weer bestemd was voor de Delftse graanmarkt.

¹² Graan was destijds een ruimer begrip dan thans. Het omvatte hard koren (tarwe en rogge), zacht koren (haver en gerst) en daarnaast erwten en bonen.

Afb. 16 Kussenovertrek met een symbolische voorstelling van het zuiderkwartier van het college voor de grote visserij (= haringvisserij), François Coppens, ca. 1710 - ca. 1730. Rechtsonder het stadswapen van Brielle. Als stad met een verleden als centrum van haringhandel behield Brielle haar zetel in dit college.

Ten behoeve van eigen voedselvoorziening was Brielle er wel in de 15^e eeuw in geslaagd de graanhandel op Voorne te beheersen. Wat dat betreft verkeerde de stad in een betere positie dan de meeste andere Hollandse steden aangezien de graanvoorziening van Holland als geheel sterk afhankelijk was van aanvoer uit het Oostzeegebied. Sluiting van de Sont door Denemarken als gevolg van politieke verwickelingen, zoals in het beruchte hongerjaar 1566, sneed de aanvoer af en leidde tot schaarste en hoge voedselprijzen. Alle graan (en dat was vooral tarwe) dat op het eiland (tussen Oostvoorne en het Flacquee) was gewonnen, moest eerst op de markt in Brielle worden aangeboden; pas na twee uur 's middags mocht het worden doorgevoerd. Vanaf 1527 golden soortgelijke regels voor vlees, gevogelte en zuivelproducten. Daarnaast werd in jaren met hoge voedselprijzen (1542, 1546, 1552, 1556, 1565, 1570 en 1571) ten behoeve van de eigen burgerij de export verboden.

Voortdurend poogde het Brielse stadsbestuur in de loop van de 16^e eeuw - en trouwens ook daarna - alle nijverheid op het eiland naar zich toe te trekken en die buiten de stad de kop in te drukken. Nog in 1551 kreeg de stad bij plakkaat van Karel V het recht brouwerijen op het platteland van Voorne af te (laten) breken. Toch lukte het de Briellenaren niet het tij te keren. De stadsbrand van 1548 is de stad nooit meer geheel te boven te komen: 'de veerkracht was verdwenen'. De stad vertoonde aan alle kanten vergane glorie; in 1569 wordt gemeld dat de stad 'démonstre d'avoir aultrefois esté bien bonne' ('toont vroeger in goeden doen geweest te zijn). Veertig jaar later bezint de Brielse overheid zich nog steeds op maatregelen om 'de sobere neringe van de stadt te beneficiëren, alle vorder verloop te voorkomen'.

BEROEP EN BEDRIJF: PLATTELAND

Buiten Brielle was het vooral Zwartewaal waar de inwoners hun bestaan vonden in het 'visschen ter zee, uytgeseyt drie ofte viere aldair woenachtich, die hem generen mit lantneringhe.' In 1569 zouden er nog 9 à 10 schepen zijn voor de kabeljauwvangst. Het dorp trok zich weinig tot niets meer aan van de Brielse ordonnaties betreffende het op de afslag brengen van de haring zonder dat Brielle nog bij machte was daar iets tegen te ondernemen. De opkomst van de touwslagerij en zeilmakerij in Zwartewaal kon door Brielle, dat de nijverheid alleen binnen zijn eigen grenzen wilde toestaan, niet meer worden tegengehouden. Veel vissers van Zwartewaal trokken uit armoede naar Schiedam. Door het verlanden van de Bernisse waren in het stadje Heenvliet handel en visserij al veel eerder ten onder gegaan.

Vanuit Goedereede voeren nog wel een paar vissersschepen uit, maar net zoals dat bij Brielle het geval was, was de bloeitijd van het stadje al lang voorbij. De stad is in ‘zeer groot verval’ (‘très grande décadence’), aldus de commissie Vitelli in 1569. De pastoriegoederen van Goedereede leverden in 1579 geen netto inkomsten meer op omdat die ‘gheheelick van de visserie ende d’andere accedenten’ afhankelijk waren. De bruto-inkomsten konden de kosten van het onderhoud van het kerkgebouw (‘gemerckt het een groot vadt es welcke nyedt onderhouden can werden dan met groote kosten’) bij lange na niet meer dekken. De burgerij kon de lasten evenmin opbrengen want die is ‘arm en van kleiner kwaliteit’. Aan het eind van de eeuw ontbrak het geld om de verzanding van de haven tegen te gaan en zo kwam het stadje terecht in een vicieuze cirkel van fysiek verval en economische en financiële achteruitgang.

Middelharnis kende naast de landbouw ook visserij, die later kennelijk zoveel potentie had dat in 1599 een visafslag in het leven werd geroepen. Concrete gegevens over hoe het rond 1560-1570 met de visserij aldaar gesteld was, zijn niet voorhanden.

Een belangrijk aandeel in de misère bij koopvaardij en visserij hadden de activiteiten van de watergeuzen. Op zee werden tal van schepen overmeesterd en geplunderd zodat handel en visserij grotendeels stil kwamen te liggen. Juist naar aanleiding daarvan kreeg de commissie Vitelli de opdracht de stand van zaken met betrekking tot de kustverdediging in kaart te brengen. De geuzen beperkten zich overigens niet tot activiteiten op zee, maar gingen in tal van kustplaatsen aan land om plundertochten uit te voeren. In mei 1571 was Ooltgensplaat aan de beurt, een voorval dat tevens laat zien hoe ver de geuzen zich op de zeearmen durfden te wagen.

Verreweg het belangrijkste bestaansmiddel op het platteland was de landbouw, de ‘lantneringhe’. In feite was het hele zuidwesten van Holland, inclusief het Westland, Voorne, Putten, Westvoorne en Overflakkee, samen met Zeeland één groot gebied waar graan werd verbouwd. Het hoofdmotief voor de bedijkingen was immers de winning van korenland. De historicus De Vries omschreef Voorne in de 16e eeuw als ‘a veritable granary’. De Italiaan Lodovico Guicciardini wist in zijn *Beschryvinghe van alle de Nederlanden* (1581) over Voorne slechts te melden: ‘Dit eylant heeft een seer goede ende vruchtbare landouwe daer wonderlijk goet ende schoon koren ende ander graen wast’. In het rapport van Vitelli was al in 1569 opgemerkt dat het vruchtbare korenland van Voorne meer dan voldoende produceerde om de inwoners te voorzien. Daarnaast boden de oude graslanden gelegenheid tot veehouderij waarbij er zelfs sprake zou zijn van een productieoverschot van vlees. Behalve tarwe werd ook al vanaf de 15^e eeuw meekrap, een gewas waaruit een rode kleurstof voor de lakenververij werd gewonnen, verbouwd. Meekrap was overigens vanwege sterk fluctuerende prijzen een risicovol gewas waarmee ‘vele luyden rijcke ofte bijster [= arm] ghemaect worden’.

Maar ook op Overflakkee en Putten was landbouw het belangrijkste bestaansmiddel. Tarwe werd verbouwd rond Oude-Tonge, Sommelsdijk, Middelharnis, Herkingen, Goedereede, tevens rogge in Ooltgensplaat en Dirksland. Op Putten worden Zuidland, Simonshaven, Piershil, Spijkenisse, Korendijk en Geervliet genoemd. Laatstgenoemde plaats was ooit belangrijk door de grafelijke tol en de doorvoerhandel met Vlaanderen terwijl de visserij zo goed als verdwenen was. Door verlanding van de Bernisse kwam het ‘stedeke’ Geervliet buiten de handelsroutes te liggen. Al in de 15^e eeuw wordt Geervliet ‘zeer aerm’ genoemd en niet in staat de overigens bescheiden verdedigingswerken naar behoren te onderhouden.

Naast Delft waren Rotterdam en Dordrecht belangrijke afnemers van tarwe terwijl de bevolking van de eilanden weer via de Rotterdamse markt werd voorzien van ‘andere victuaelge, als boter, kaas ende anders (...) alsoe de voorseyde plecken meest koorlant hebben’. Verder is er sprake van uitvoer van haver en gerst naar Breda en Antwerpen.

Over de bedrijfsvoering en bedrijfsstructuur van de akkerbouw valt nauwelijks iets te zeggen. De *Informacie* van 1565 vermeldt voor bijna alle polders de (gemiddelde) pachtprijzen en die liepen nogal uiteen, afhankelijk van factoren zoals de kwaliteit van het bouwland, de ligging en de verkaveling. Op Voorne gaf de Nieuwe Goote bij Nieuwenhoorn de hoogste pachtprijs namelijk 3 (Carolus)gulden per gemet; het (ongewogen) gemiddelde van een representatief aantal polders lag rond de 2 gulden per gemet. Ter vergelijking: in 1560 lag de pacht voor akkerland in de buurt van Haarlem op 2,16 gulden en bij Rijnsburg op 2,56 gulden per gemet. Daarmee valt dit gebied ten opzichte van de rest van Holland

niet uit de toon. Maar voor een polder als Stuifakker, gelegen bij Rockanje, wordt niet eens een pachtprijs genoemd en volstaan met de aanduiding: 'deurgaens licht lant.' Het lijkt er wel op dat de delen die het dichtst onder de duinen lagen ook de laagste pacht prijzen opbrachten. Voor de landerijen in de jongere polders met vruchtbare zeelei moest de pachter meer op tafel leggen. Over de polders Goudhoek en Middelland bij Oostvoorne wordt gezegd dat er land is 'dat boven de 6 stuvers tjaers niet waardich en es in huyre tgemet, ende weder dat 3 gulden ende dairover gelt', kortom een variatiebreedte van 0,30 tot 3 Carolusguldens.

Maar de boeren hadden niet alleen te maken met de pacht. Ook andere lasten zoals het aandeel in de bede, onderhoud van dijken (waarvan de lasten ook nog ongelijk waren verdeeld) drukten extra op de bewoners en pachters binnen een polder. Zo was de pacht prijs in het Nieuw-Hellevoet 2 gulden maar de extra waterschapslasten 'mit de beeden ende andere onkosten' kwamen per gemet uit op 1 gulden extra per gemet.

Moeilijk boeren was het ook op het kleine eiland Westvoorne. Daar had de stad Goedereede kans gezien in ongeveer dezelfde positie te geraken als Brielle op het eiland Oostvoorne. Al het op het eiland geproduceerde graan moest eerst op de Goereese markt worden gebracht voordat het mocht worden geëxporteerd. Op dit eiland treffen we grote onderlinge verschillen in pacht prijzen en verkaveling aan. Wie het *Caertboeck van Voorne* (weliswaar van anderhalve eeuw later, maar toch) er op naslaat ziet met een oogopslag de verschillen. Het eiland had grote problemen met de waterhuishouding, het verstuiven van de duinen en konijnenvraat.

SOCIALE VERHOUDINGEN

Met de laatste opmerking zijn we beland bij de sociale verhoudingen in deze samenleving. De maatschappij van de 16^e eeuw was een standenmaatschappij met, zo leert de standaardtheorie, drie standen: geestelijkheid, adel en de rest van de bevolking ofwel de burgerij (1^e, 2^e en 3^e stand, zij die bidden, zij die strijden en zij die werken). Voor Holland gaat deze modeltheorie niet helemaal op. In de eerste plaats had de geestelijkheid, anders dan bijvoorbeeld in Utrecht, in Holland geen sterke machtspositie hetgeen zich weerspiegelt in het feit dat de geestelijkheid niet was vertegenwoordigd in de Staten van Holland. Verder was Holland geen echt adelsgewest zoals bijvoorbeeld Gelderland. In de Staten van Holland bezette de adel (de 'Ridderschap'), die geacht werd ook het platteland te vertegenwoordigen, slechts één zetel. Dat laatste, de vertegenwoordiging van het platteland, werd in 1579 nog eens uitdrukkelijk bevestigd naar aanleiding nota bene van een verzoek van het platteland van Voorne om een eigen vertegenwoordiging naar de Staten van Holland te sturen. Brielle werd als één van de kleine steden toegelaten maar de Staten hielden uitdrukkelijk staande dat de Ridderschap het hele platteland van Holland, inclusief het Voornse platteland, vertegenwoordigde.

Dat de steden na 1572 met achttien leden in de Staten waren vertegenwoordigd, heeft uiteraard te maken met de urbanisatiegraad van dit gewest. Holland, en vooral het zuidelijke deel daarvan, was in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd, samen met Vlaanderen, één van de meest verstedelijkte gebieden in West-Europa. In 1514 zou meer dan de helft van de bevolking van Zuidholland (54 %) in de twaalf steden hebben gewoond. Kijken we alleen naar de heerlijkheden Voorne en Putten dan liggen de verhoudingen totaal anders. Ook al rekenen we naast Brielle ook Geervliet en Goedereede tot de steden, dan komt het procentuele aandeel van de stadsbevolking niet boven een kwart van de totale bevolking. Maar dat betekent nog niet dat adel als stand in deze regio een dominante rol speelde ook al omdat de meeste ambachtsheerlijkheden in handen waren van de grafelijkheid. Dat neemt niet weg dat de bestuurlijke posities werden bezet door leden uit de elite. Heenvliet en Abbenbroek vertoonden wellicht nog het meest kenmerken van middeleeuwse feodale verhoudingen.

Troost en Woltjer hebben geprobeerd de sociale stratificatie in de stad Brielle in de 16^e eeuw te achterhalen. Zij hebben dit gedaan aan de hand van het in 1545 opgemaakte *Kohier van de 10^e penning* dat een register omvat van de huizen van de stad en de huurwaarde ervan. In totaal waren er 634 huizen waarvan circa 75 % een huurwaarde had van 6 pond of minder, een categorie die in Rotterdam als 'pauper' te boek stond. Weliswaar zal de situatie in Rotterdam als snel groeiende en opkomende stad anders zijn geweest dan in Brielle, maar duidelijk is dat verreweg het grootste deel van de bevolking niet in welvarende omstandigheden leefde. Als we de grens voor de elite leggen bij een huurwaarde van 12 pond, dan komt slechts 6 % boven die grens uit. Natuurlijk bestaat er geen één-op-één-relatie tussen

de huurwaarde van een pand en de welstand van de bewoners maar het is onmiskenbaar dat armoede het deel was van brede lagen van de bevolking en de elite maar een zeer klein deel omvatte. In die elite komen we de namen tegen van families zoals Van Bronckhorst, Heerman, Van Kerckwerpe, Van Duvenvoorde en baljuw Jasper van Treslong, wiens zoon later als watergeus zijn stad zou helpen veroveren. Het gaat hier om families die tot de breedst geërfden hoorden, grootgrondbezitters die ook de overheidsambten bekleedden. Een groep vlak daaronder werd gevormd door welgestelde burgers, meestal ondernemers zoals vishandelaren, brouwers en dergelijke. Maar het beeld is duidelijk: Brielle was 'een kleine, verarmde stad, zo klein dat ieder iedereen kende, waar enige welgestelde grondbezitters en een aantal min of meer welvarende burgers, die over voldoende vrije tijd beschikten, het bestuur in handen hadden.'

Lastiger is het om vat te krijgen op de sociale verhoudingen op het platteland. De kohieren van de 10^e penning zijn lastig bruikbaar omdat vaak de huizen die beneden de huurwaardegrens van 2 gulden werden getaxeerd niet werden geregistreerd. Hoeveel dat er zijn geweest valt niet meer te achterhalen. Toch zou op basis van deze bron er rond 1570 sprake zijn van een scherpe tweedeling tussen arm en rijk op het eiland Westvoorne ('between cottars and large farmers'). Slechts negen van de in totaal 66 boerenhuishoudingen bezaten 50 % van de grond. Onderzoek voor Abbenbroek aan de hand van het kohier van de 10^e penning in 1561 laat eveneens een zeer ongelijke welstandsverdeling zien. Er waren drie groepen te onderscheiden. De eerste bestond uit de bewoners die geen of slechts weinig grond gebruikten en is de meest omvangrijke: 55 van de 89 huisbewoners (62 %), een getal dat 'uitzonderlijk groot' wordt genoemd. Onder hen waren er die zeer arm waren: 'luyden die haer kinderen om aelmissen senden'. Hoe arm of rijk de overigen in die groep waren, was echter moeilijk te peilen; onder hen moeten ook ambachtslieden zijn geweest die er ongetwijfeld in Abbenbroek waren. Verder worden nog apart enkele vissers genoemd die hier in 'vrij goeden doen' waren. De tweede groep gebruikte ca. 7,5 tot 33 gemeten land en omvatte een groep van 23 pachters die 'een matig tot zeer redelijk bestaan' konden vinden. De derde groep had een bedrijf van meer dan 33 gemeten waarvan er drie waren die zelfs het dubbele daarvan bewerkten. Deels was het 'zaailand', deels weiland verspreid over meerdere polders in vele kleine percelen. Dit geeft maar weer aan dat uit de verkaveling niet zonder meer het aantal bedrijven kan worden afgeleid.

We begonnen dit hoofdstuk met de Informatie van de commissarissen van 'sKonings wegen'. Na hun rondgang van 21 tot en met 27 augustus 1565 concludeerden zij:

'apparentelick, dat tzelve lant voor den toecommenden tijt meer staet te verminderen dan te meerderen, alsoet geen aenwassen en heeft ende tot diversche plaetsen altans afbreect.'

en dat

'dairdeur tmeestendeel van den bruyckers (= pachtboeren) soe verarmt werden, dat sij nauwelicx de macht hebben tlant sijnen oirbair te doene ende den grontheere sijnen pacht te betaelen.'

Het is de situatie anno 1565, dus nog voor het hongerjaar 1566, vijf jaar voor de Allerheiligenvloed en zeven jaar voor de verovering van Brielle. Juist de jaren 1571 tot 1574 staan bekend als jaren van een hongercrisis in heel Europa. Alleen al de Allerheiligenvloed in 1570 moet in de jaren daarna tot sterk verminderde oogsten hebben geleid. Trouwens: voor heel Europa geldt dat de 16^e eeuw een eeuw was van prijsstijgingen en achterblijvende lonen. De bevolking van Voorne en Putten moet dat in de geldbeurzen hebben gevoeld. Kaapvaart bezorgde handel, visserij en scheepvaart aanzienlijke schade in de jaren 1566-1572. Kortom: het is een beeld van een verarmde samenleving met veel materiële zorgen. Maar ook op religieus vlak waren er veel ontwikkelingen die de bevolking in beroering brachten. Dat is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Voorne en Putten: religie

RELIGIE ALS MOTIEF

Het streven naar behoud van eigen stedelijke of gewestelijke autonomie en de weerstand tegen de centralisatiepolitiek van de Habsburgers waren belangrijke motieven voor de Opstand, zo is al eerder opgemerkt. Maar evenzeer ging het bij de Opstand om verzet tegen geloofsvervolging en strijd voor vrijheid van godsdienst en geweten. Beide motieven waren in de Opstand op onontwarbare wijze verknoopt.

Toen de geuzen de Noordpoort van Brielle openbeukten, was er al een halve eeuw verlopen sinds de Reformatie ook in Voorne en Putten vat begon te krijgen op de bevolking. Die bevolking behoorde vanouds integraal tot de rooms-katholieke kerk of beter gezegd: kerk en samenleving vielen samen. Iemand die in 1500 werd geboren in een parochie werd ook geboren als katholiek. In 1600 was dat niet meer zo, in elk geval was dat niet meer vanzelfsprekend. Daartussen ligt een eeuw vol beroering en veranderingen, niet in de laatste plaats op het religieuze vlak.

DE KATHOLIEKE KERK

Voor – laten we gemakshalve zeggen - 1572 vielen Voorne en Putten kerkelijk onder het aartsdiakonaat van de Utrechtse Domproost. Beide heerlijkheden vormden binnen dit aartsdiakonaat weer twee afzonderlijke dekenaten, die op hun beurt weer waren verdeeld in parochies. Een parochie was een territoriale eenheid waarvan de geestelijke leiding ofwel zielzorg, bestaande uit prediking, catechese, pastoraat en de bediening van de sacramenten, was opgedragen aan een pastoor. In principe hoorde de pastoor in zijn eigen parochie te wonen (residentieplicht) maar de praktijk was, zeker in de late middeleeuwen, vaak anders. Vaak, maar niet altijd, vielen de grenzen van een parochie samen met een ambachtsheerlijkheid. Na de kerkelijke herindeling in 1559 werd het bisdom Utrecht een aartsbisdom en kwamen Voorne en Putten onder het bisdom Haarlem; op het niveau van de parochies bleef eigenlijk alles bij het oude.

Binnen de muren van de stad Brielle waren er twee parochies: Brielle en Maerlant. In de Brielse parochie stond de Grote Kerk, gewijd aan de heilige Catharina van Alexandrië. Het gebouw staat symbool voor nimmer gerealiseerde ambities van de Briellenaren in de 15^e eeuw. De bouwplannen waren zeer ambitieus maar door het economische verval van de stad schoten de financiën te kort, waardoor alleen het schip met de zijbeuken gereed kwam. Niettemin imponeert het bouwwerk ondanks de nooit voltooide staat nog steeds door de enorme proporties. Als de kerk zou zijn afgebouwd, zou ze ongeveer zo groot zijn geweest als de Utrechtse Dom of de St. Jan in 's- Hertogenbosch. De Catharijnekkerk was niet alleen parochiekerk maar ook een collegiale kerk met een kapittel¹³ van twaalf kanunniken. De parochie Maerlant beschikte over een aan Sint Pieter gewijde eenvoudige parochiekerk waar ooit de bekende Jacob van Maerlant nog koster is geweest.

Verder waren er in Brielle een zusterhuis van Sint-Catharina, het convent van Brigitten, het Clarissenklooster en een tweetal kloosters voor de Cellebroeders en Cellezusters. Ten slotte waren er nog een weeshuis (opgericht door toedoen van Angelus Merula na zijn dood in 1557), het Noordeindse gasthuis voor mannen, het zogenaamde vrouwenhof en een hofje voor oude vrouwen.

In de directe omgeving van de stad lag aan de oostkant de parochie Nieuwland met een eigen kerk. Vlak ten zuiden van de stad lag het dorp Ruggie, waar zich naast de parochiekerk het St. Andrieszusterhuis voor reguliere kanonikessen (in 1574 werden nog negen conventualen gealimenteerd) en het Augustijnenklooster voor reguliere kanunniken bevonden. In 1534 werd het nog bevolkt door zestien

¹³ Een kapittel was een gemeenschap van geestelijken (kanunniken) die geen kloostergemeenschap wenste te zijn. De taken van de kanunniken waren gebed en het zingen van de getijden ten bate van de hele gemeenschap. Een collegiale kerk is een niet-bisschoppelijke kerk waaraan aan kapittel is verbonden, zoals in Brielle het geval was. Bij een bisschoppelijke kerk spreken we van kathedrale of domkapittels.

kanunniken en 20 lekenbroeders; in 1572 waren dat er zeker minder. Na 1574 wordt nog van dertien gealimenterde conventualen melding gemaakt. Het klooster had onder meer uitgebreide bezittingen op het tegenwoordige Overflakkee (Stad aan het Haringvliet en Herkingen) en zou naar verluidt één van de rijkste kloosters van Holland zijn geweest. Ten slotte was er in Rugge nog een leprozenhuis met een eigen aan St. Joris gewijde kapel. Op een oppervlakte van slechts enkele vierkante kilometers bevond zich dus een concentratie van geestelijke instellingen.

Voorne kende nog meer kapittels. Aan de Sint-Pancraskapel van het hof van de vroegere heren van Voorne in Oostvoorne was een kapittel van zes kanunniken verbonden terwijl ook in Abbenbroek acht kanunniken een in 1483 door de heer van Abbenbroek ingesteld kapittel vormden. Rond 1570 resideerden er nog maar vijf kanunniken.

Aan de Onze Lieve Vrouwe Kerk van Geervliet was eveneens een kapittel van tien kanunniken (later uitgebreid tot vijftien) verbonden dat in 1307 door Nicolaas van Putten en Aleida van Strijen was ingesteld voor hun zielenheil en dat van hun voorouders. In 1570 werd het kapittel naar de bisschopszetel Haarlem overgeplaatst.

Verspreid over Voorne en Putten lagen de dorpen met hun eigen parochiekerken. De kerkgebouwen werden beheerd door plaatselijke functionarissen, de kerkmeesters, onder toezicht van de schout. Het recht om de pastoor te benoemen (collatierecht of patronaat) berustte in de meeste plaatsen in Voorne en Putten bij de landsheer, in een minderheid van de gevallen bij ambachtsheren.

In verscheidene kerken stonden meerdere altaren waarop vicarieën konden zijn gevestigd.¹⁴ De priester wiens taak het was deze missen te lezen was een vicaris en hoefde niet dezelfde te zijn als de plaatselijke pastoor. Maar vaak liet een vicaris het lezen van de mis weer over aan een vervanger, soms de dorpspastoor en die kon zo'n bijverdienste goed gebruiken. 'Niet-residerende benificianten', geestelijken die tegen betaling van een hongerloon hun verplichtingen uitbesteedden, waren in de late middeleeuwen trouwens een algemeen verschijnsel. De kanunniken van de kapittels lieten zich zelfs vaak helemaal niet vervangen. We zagen zojuist dat van de acht kanunniken in Abbenbroek er in 1571 maar vijf resideerden. Het Geervlietse kapittel biedt dezelfde aanblik. Of in de woorden van Van der Gouw: 'Wie dus denkt, dat die kanunniken met Franse namen allemaal in het koor van de kerk van Geervliet hebben staan zingen, vergist zich.'

De volgende tabel biedt een overzicht van de verschillende parochiekerken en de aantallen altaren en vicarieën.

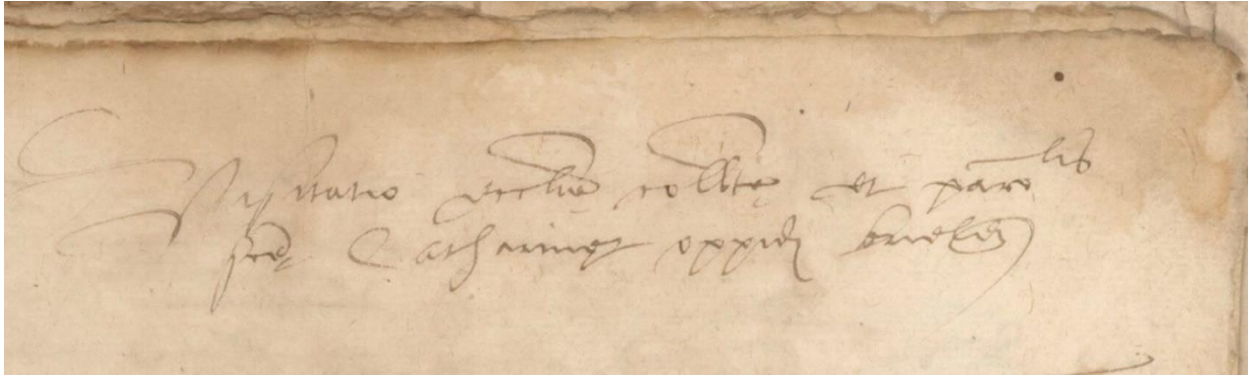
PAROCHIE	AANTAL ALTAREN	AANTAL VICARIEËN	PATROON
Brielle - St-Catharijnekerk - kapittelkerk	37	40	Stad Brielle
Brielle - Maerlant, St-Pieter	8	3	Stad Brielle
Abbenbroek - St-Aegidiuskerk - kapittelkerk	8	7	Heer v. Abbenbroek
Bommenede – St-Catharina			Graaf van Holland
Dirksland – St-Johannes de Doper/St-Laurentius	4	3	Graaf van Holland
Goedereede - St-Elizabeth	14	1	Stad
Heenvliet - St-Jacobus Apostel/St-Martinus	7		Heer van Heenvliet
Herkingen - St-Cornelius	1		Ambachtsheer
Melissant – Parochiekerk	1		Ambachtsheer?
Nieuwenhoorn – Parochiekerk	1	1	Graaf van Holland
Nieuw-Hellevoet – St-Cornelius	1		Graaf van Holland
Nieuwland - St-Olaf	1		Graaf van Holland
Nieuwe-Tonge – O.L.Vrouwe/St-Laurentius	2	1	Ambachtsheren
Oostvoorne - St-Lambertus	5	2	Graaf van Holland
Oostvoorne - St-Pancras - kapittelkerk			Graaf van Holland

¹⁴ Een vicarie is een door particulieren in het leven geroepen stichting met een vermogen waarvan de opbrengst bestemd was voor het lezen van zielmissen op bepaalde dagen (vaak de sterfdatum van de stichter) ten bate van de stichter en/of zijn voorouders of nakomelingen.

PAROCHIE	AANTAL ALTAREN	AANTAL VICARIEËN	PATROON
Ouddorp - St-Martinus	3 of 4	3	Graaf van Holland
Oudendoorn - O.L.Vrouwe/St-Johannes de Doper	4		Ambachtsheer
Oude-Tonge (Grijsoord) – O.L. Vrouwe	4	2	Ambachtsheren
Rockanje – St-Johannes de Doper	2		Graaf van Holland
Rugge – O.L.Vrouwe/St-Nicolaaskerk	1		Graaf van Holland
Sommelsdijk – O.L.Vrouwe	4	2	Ambachtsheer
Zwartewaal – St-Maartenskerk	1	2	Graaf van Holland
Biert – Parochiekerk	1		Graaf van Holland
Geervliet – O.L. Vrouwe - kapittelkerk	5	2	Graaf van Holland
Goudswaard/Korendijk – St-Franciscus	1		Graaf van Holland
Hekelingen – Parochiekerk	1		Graaf van Holland
Middelharnis - St-Michaelskerk	5		Ambachtsheren
Ooltgensplaat - St-Odulphuskerk	2	1	Ambachtsheren
Simonshaven – St-Michaelskerk	1		Graaf van Holland
Spijkenisse – Parochiekerk	2	1	Graaf van Holland
Zuidland – St-Bartholomeuskerk	4		Graaf van Holland

Dit alles was de buitenkant, maar hoe was het nu gesteld met de innerlijke gezindheid of de geloofsbeleving van geestelijkheid en bevolking? Daar valt natuurlijk heel moeilijk iets zinnigs over te zeggen: het houden van enquêtes is iets van latere tijden. Maar voor Voorne staan we gelukkig niet helemaal met lege handen. We kunnen beschikken over een bundel verslagen van een in 1571 door de officiaal van het aartsbisdom Utrecht, Floris Heermale, uitgevoerde visitatie¹⁵ op het eiland Voorne (afb. 17). Het initiatief daartoe was uitgegaan van Alva zelf, bij wie Voorne als het ging om katholieke zuiverheid, slecht bekend stond. De visitatie betrof maar een deel van de heerlijkheid Voorne met wat beknopte mededelingen over de heerlijkheid Putten maar het is in elk geval iets, ook al moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat de ondervraagden niet het achterste van hun tong lieten zien. De visitatie werd gehouden van 21 augustus tot 11 september 1571. Voor een goede beeldvorming is het zaak om de omstandigheden van dat moment in het achterhoofd te houden. En die waren voor de bevolking moeilijk en verward. Er was al lang beroering op religieus gebied, er was onvrede over de repressie en fiscale maatregelen van Alva waaronder uiteraard de Tiende Penning. Het hongerjaar 1566 en de beeldenstorm lagen nog vers in het geheugen en de verwoestingen van de Allerheiligenvloed van november 1570 waren nog duidelijk in het landschap zichtbaar. In het visitatieverslag is dat nog merkbaar: we lezen van kerken die nog niet (geheel) gerepareerd waren en landerijen die onbruikbaar waren door het zeewater en dus geen inkomsten opleverden voor kerken, vicarieën en dus ook de dienstdoende geestelijken. Een goed geordend kerkelijk leven is in die omstandigheden welhaast onmogelijk.

¹⁵ Een officiaal is een geestelijke die gedelegeerde bisschoppelijke rechtsmacht uitoefent. Zijn rechtsmacht strekt zich uit over het gehele (aarts)bisdom. Een visitatie beoogde de uitoefening van toezicht op de levenswandel van geestelijken, handhaving van eredienst en lekenonderricht en toezicht op de kerkgebouwen. Dit hield mede in de controle op de bewaring van liturgische voorwerpen, het sacrament, de doop- en huwelijksadministratie en dergelijke. Zo waren in Brielle het Heilig Sacrament en het doopvont goed afgeschermd ('custodita'), waren de doop- en trouwboeken aanwezig maar de koor- en psalmboeken ('libros cantuales et (...) psalteria') ontbraken.

Afb. 17 Opschrift van het verslag van de visitatie van Brielle en het land van Voorne 1571.
Transcriptie: *Visitatio ecclesie collegiate et parochialis sancte Catharine oppidi Brielensis*
(Het Utrechts Archief, Archief Bisschoppen van Utrecht, toegang 218-1, inv. nr. 167)

Officiaal Floris Heermale begon zoals gezegd op 21 augustus 1571 zijn visitatie bij het kapittel in Brielle waar hij de deken van het kapittel, Henricus de Beca (Henric van Beek), aan de tand voelde. Slechts vijf van de elf kanunniken resideerden in de stad; één was op reis naar Jeruzalem. Henricus moest bekennen dat het met de gehoorzaamheid die de heren aan hem waren verschuldigd, niet best was gesteld. Kennelijk wist hij onvoldoende gezag af te dwingen. Met name kanunnik Adrianus Flamingius maakte het bont. Tijdens de diensten zit hij te lachen en te praten en roept hardop, voor het kerkvolk duidelijk hoorbaar, 'hum' als de celebrant naar zijn smaak te lang bidt. Toen de deken hem geen verlot wilde geven in verband met de komende visitatie greep Flamingius hem bij de keel met de woorden 'Ick sal u soeveel wonden geven als ick wederom come, als ghy sult mogen verdragen'. En, zo waarschuwde hij de deken met het oog op de visitatie, met uitgestoken vinger: 'Indien ghy yet te veel van my segt.' Zijn collega Johannes Jacobi Pot maakte de deken uit voor leugenaar toen die hem aansprak op kletsen in het koor tijdens de dienst. Pot zat vaak in de kroeg en zwierf soms dronken over straat 'non sine maximo scandalo' (niet zonder zeer grote aanstoot). Beroaldus Johannis (Berwout Jansz.) kwam regelmatig na een drinkpartij naar het koor en maakt, aldus weer zijn collega Zegerus Verbraken (deken van het kapittel in Oostvoorne) 'meer werk dan de anderen van de deugd der dronkenschap'. Van Cornelius Fabri werd gezegd dat hij bij zijn dienstmeid een kind had verwekt; desgevraagd gaf hij aan haar wel graag te willen laten gaan maar pas als de Spanjaarden, waarvan er 250 in de stad gelegerd waren, weer zouden zijn vertrokken. Spaanse soldaten stonden immers bekend als wreed, roofzuchtig en als verkrachters.

Wat betreft de parochianen werd opgemerkt dat er minder ter kerk kwamen dan vroeger gewoon was. Verbraken beweerde zelfs dat er 'velen, ja het merendeel van de hele stad steeds de preken van de ketters bijwoonden'. Zelfs onder de kanunniken zou sympathie voor ketterse ideeën bestaan. In de parochie Maerlant beweerde men echter over de opkomst van de parochianen niet ontevreden te zijn.

Na tien dagen visitatie in Brielle kwamen de omliggende plaatsen aan bod. We doen slechts een greep uit de bevindingen. In Nieuwland bezocht de officiaal het huis van de pastoor 'waarin wij een zekere arme vrouw vonden met de dochter van de pastoor die hem niet anders dan vader noemde.' De kerk moest nog worden gerepareerd na de vloed van 1570, het koor lag zelfs nog 'geheelyck gebroken'. In de parochiekerk van Rugge waar de beeldenstorm had huis gehouden, waren de beelden en altaren nog niet allemaal gerepareerd en waren vensterruiten nog stuk. Het zou nog wel even duren eer alles hersteld kon worden 'overmits die zobere incompsten van der kercken ende armoede der ondersaten.' Van de pastoor werd gezegd dat hij 'apostata' (afvallig) was; hij kende in elk geval maar slecht Latijn. Slechts weinigen kwamen naar de kerk en belangrijke lieden zoals schout en schepenen gaven daarbij een slecht voorbeeld. Toch werd op het sterfbed in het zicht van de dood wel om het sacrament der stervenden gevraagd, je kon immers nooit weten.

In Oostvoorne werd het kapittel aan de St. Pancraskapel met een bezoek van de officiaal vereerd. Behalve de zojuist al genoemde deken Zegerus Verbraken waren daar twee residerende kanunniken, Nicolaas van Bronckhorst en Folpardus Theoderici Verhoeff. Een vierde kanunnik, Adrianus van Leeuwen, was op dat moment pastoor in Heenvliet. Van Bronckhorst leefde in concubinaat, Verhoeff was een liefhebber van de drank. Het kapittel was er niet voor de zielzorg en parochianen kwamen zelden naar de kapel. Een school was er niet, maar als er een paar jongens kwamen opdagen, leerde de

koster ze het 'a, b, c en dergelijke'. Naar de parochiekerk kwamen de inwoners evenmin in groten getale: 'die ondersaten comen luttel te kercken'. Volgens kerkmeester Jan Nagge was dat omdat 'de gemeenen man' de pastoor, Joachimus Bacx Becanus, afkomstig uit het bisdom Luik dus 'vuytheemsch', 'niet wel en connen verstaen' en daarom hun heil zochten in naburige plaatsen zoals in Rockanje.

Afb. 18 Oostvoorne, Jacobahoeve of huize Overburgh (thans Hoflaan 17). Het linkerdeel was in de 15^e eeuw waarschijnlijk het woonverblijf van de deken van het Oostvoornse kapittel (prentbriefkaart uit 1905, Streekarchief Voorne-Putten Brielle)

Daar, in Rockanje dus, mocht men over de kerkgang niet klagen net zoals in Nieuwenhoorn waar de mensen 'plagen wel te kercken te comen'. Wel hadden ze pech met de nieuwe pastoor die van Spijkenisse naar Nieuwenhoorn was gekomen. De man was tijdens zijn verhuizing van de wagen gevallen en lag tijdens het bezoek van de officiaal ziek op bed. Ook van hem zegt het verslag dat hij zeer ontoereikend Latijn sprak. De kerk was in orde hoewel het dak gebreken vertoonde. De muur rond het kerkhof was door de overstroming van 1570 ingestort.

In Hellevoet vond de officiaal een kerk waarin alles (liturgische voorwerpen, koorboeken enzovoort) in orde was maar waarvan het dak op veel plaatsen open lag. De pastoor, Henricus Bogardus, stond bekend als 'apostata' (afvallig) en had een concubine die hem kroost had geschonken. Hoewel kerkmeester Gommer Pauwelsz. beweerde dat de gemeente 'wel te kercken' kwam, was Bogardus zelf daar minder positief over: dat waren er toch maar weinig en van zijn vermaningen trok men zich niets aan. De officiaal liet hem achter met de opdracht zijn concubine te 'verwijderen' (amoveat) en dat hij zijn baard (immers voor geestelijken verboden) zou scheren. Schout en kerkmeesters werden aangespoord werk te maken van de reparatie van hun kerk.

In Oudendoorn trof de officiaal een wanordelijke kerk en een dronken pastoor aan. Speciaal wordt nog gemeld dat de godslamp vaak niet eens brandde. Een kapelaan nam de diensten waar, maar was zo arm dat hij niet eens brood kon kopen. Later sprak de officiaal nog de schout van Oudendoorn die hem vertelde dat hij uitdrukkelijk de opdracht had van de graaf van Rennenberg, de patroon van de kerk, een geschikte pastoor te zoeken maar dat hij vanwege de werkzaamheden rond het herstel van de dijken ('reparationes aggerum') daar nog niet aan toegekomen was. Wel zou de man er voor zorgen dat de godslamp zou branden en de kerkmeesters beter hun plicht zouden waarnemen.

Zuidland (dus onder Putten) was op 8 september de volgende bestemming van heer Floris Heermale. De pastoor, Guilelmus Egidii, en de kapelaan, Andreas Michaelis, namen op zichzelf genomen hun taken goed waar. Maar het leven van de pastoor was 'alsoe licht, dattet jammer is.' Het gebeurde eens, aldus

een kerkmeester, dat de pastoor even na de middag in het zicht van iedereen naakt in de haven baadde en daarna, nog even naakt, naar een huis liep waar hij, naar men vertelde, een ‘vroupersoon begeerden tot zijn jonckwijff te hebben.’ Guilelmus zelf verontschuldigde zich door te zeggen dat hij toen bijna dronken (‘prope potus’) was, ontkende naakt naar een huis gelopen te zijn maar wist wel de naam van een zekere vrouw (Geertrude) te noemen. Bij zijn komst had hij een ‘jonckwijff’ waar hij een kind bij had, maar zij was inmiddels overleden. De dienstmeid die hij daarna had, was niet zijn bijzit. Kapelaan Andreas had eveneens een bijzit met een kind.

In Zuidland had de officiaal nog een ontmoeting met Willem van Drenckweert, de baljuw van Putten, die hem beknopt inlichtte over de kerkelijke situatie in Putten. Daar kampte men vooral met een gebrek aan priesters hetgeen niet zozeer werd veroorzaakt door een gebrek aan aanbod van priesters als wel door geldgebrek. Putten ging door de vele dijkdoorbraken en overstromingen diep gebukt onder zware dijklasten en om die te kunnen opbrengen, moesten kerkelijke bezittingen worden verkocht. Volgens Van der Gouw verminderden de goederen van de dorpskerken ‘tussen 1530 en 1570 zodanig van omvang dat daardoor – en mede door de algemene verarming van de plattelandsbevolking – van enige zielzorg nauwelijks meer sprake is, als de kerkhervorming haar intrede doet op het eiland’.

Ten slotte Abbenbroek (afb. 19). Daar moest de officiaal alle zeilen bijzetten om het kapittel te overtuigen van zijn onderzoeksbevoegdheid en de heren te overreden om opening van zaken te geven. Het kapittel, waaraan de plaatselijke zielzorg was opgedragen, had officieel acht kanunniken van wie er vijf resident waren. Van de vijf waren er vier die in concubinaat leefden. Vooral de vicedeken, Johannes van Zuchtelen, spande wel de kroon. Hij had al zijn tweede bijzit; allebei gehuwd. Hij had bij beiden een kind van wie er één was overleden. Verteld werd dat hij gewoon met het kind op de arm naar de kerk kwam. Pikant is nog het verhaal dat Van Zuchtelen, toen hij als deken of provisor, op bezoek was bij de pastoor van Korendijk hij Johanna, de dienstmeid van de pastoor, herkende. ‘Johanna, Johanna’ zo zei de pastoor, ‘wat ben je toch een hoer’, waarop Van Zuchtelen (in het Latijn) het gezegde aanhaalde: ‘wie niet kan betalen in geld, betaalt met (haar) lichaam.’ Over de kerkgang in Abbenbroek wordt nog gezegd dat er maar weinigen naar de kerk kwamen. Veel respect zullen de heren in Abbenbroek niet hebben afgedwongen.

Afb. 19 Gerrit Schoemaker (1692-1736) Kerk te Abbenbroek (Bron: Atlas Schomaker, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

Genoeg over deze visitatie die een allesbehalve opwekkend beeld geeft. Behalve over een kerk in verval lezen we tussen de regels door ook over een verarmde samenleving. In hoeverre Voorne in ongunstige

zin afweek van andere regio's, zoals de katholieke historici Post en Rogier stelden, is een vraag die lastig is te beantwoorden bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal. Op het eiland Texel hielden minimaal vijf priesters zich in de 60'er jaren ook niet aan het celibaat, terwijl het aantal parochies op Texel veel minder was dan op Voorne. In Friesland zouden 'vrijwel alle' priesters als gehuwden leven. Woltjer ziet trouwens in gehuwde priesters niet een teken van onzedelijkheid of verval maar 'alleen een bewijs, hoe weinig invloed en gezag kerkelijke wetten hadden, als zij niet aansloten bij en gedragen werden door het normbesef van de bevolking'.

Ondertussen waren er velen in de samenleving die, zo al niet aanhanger waren van, dan toch ten minste sympathiseerden met – algemeen gezegd – van het katholieke geloof afwijkende denkbeelden. De opkomst daarvan vraagt nu onze aandacht.

DE REFORMATIE: BEGINFASE TOT 1566

Het optreden van Maarten Luther in Duitsland vond snel weerklank in de Nederlanden, Voorne en Putten niet uitgezonderd. In 2015 heeft Slachmuylders een overzicht geboden van de opkomst van de Reformatie op Voorne op basis van archiefonderzoek in Brielle, Brussel en Den Haag.¹⁶ Het voor zo ver we weten allereerste geval betreft een preekverbod dat in 1523 werd opgelegd aan Jacob Neut, een kanunnik uit Geervliet 'als zijnde verdacht en aangeklaagd vanwege lutherse ketterij'. Kennelijk liet hij zich niet de mond snoeren, want in april 1525 draagt landvoogdes Margaretha van Oostenrijk aan inquisiteur Coppin een nieuw onderzoek naar hem op. Hij heeft nu ook al anderen met zijn opvattingen besmet ja: 'heel het land en omgeving is als het ware geïnfecteerd met de genoemde ketterij.' Tot aan 1529 zijn er dan nog zo'n zeven gevallen waarbij het gaat om het bijwonen van 'sermonen' waarin heterodoxe opvattingen werden verkondigd of bezit van 'verboden boucken van Martinus Luther'. De meeste aangeklaagden komen er nog af met geldboetes, openbare boetedoening en het vragen van vergiffenis; Dymmen Ariensz. die de boeken van Luther in zijn bezit had kreeg nog de zwaarste straf: verbanning uit Voorne en confiscatie van een derde van zijn goederenbezit.

Niet alleen vlak onder de rook van Brielle maar ook elders zijn er berichten van ketterij. Op Westvoorne (waarschijnlijk in Ouddorp) was er in november 1527 sprake van een vrouw 'doende haere penitencie, achtervolgende die condempnatie van den kettermeester'. Een paar jaar later, rond 1530, legde in Goedereede Jan Joosten zijn priesterschap neer. Op 10 februari 1534 sterft hij als dopers prediker in Den Haag de marteldood.

Dat lijken allemaal geïsoleerde gevallen maar dat komt omdat we maar een stukje van de werkelijkheid zien. Een deel van de bevolking was duidelijk vatbaar voor nieuwe ideeën, zonder dat we kunnen bepalen hoe snel en in welke mate van het katholieke geloof afwijkende denkbeelden aansloegen. Maar het zegt wel iets dat aan het plakkaat van 14 maart 1527 tegen de Lutheranen in Holland ruime bekendheid werd gegeven door het op meerdere plaatsen af te laten kondigen, in onze regio te Brielle (Voorne), Geervliet (Putten) en Goedereede (West-Voorne).

Zo was Zuidland in de jaren twintig een brandpunt van ketterij. Het was een marktplaats, gunstig gelegen aan een kruising van de Bernisse met een landweg en daarom bood het een goede gelegenheid voor de uitwisseling van nieuwe ideeën. De baljuw van Putten werd door de Raad van Holland naar Den Haag ontboden waar hij werd

'vermaent van diversche dwalingen die waeren in 't lant van Putte, ende belast te procederen tegens den culpabellen naer uuytwysen de placcaten van den Keyser, ende soeverre hy enige verstandicheyt, swaricheyt ofte empeschement bevindt, dat hy ons daer van adverteere, wy zullen hem bystandt doen, als 't behoirt.'

Later in het jaar (1527) wordt hij er per brief nog aan herinnerd dat hij 'hier soude senden seckere informatie by hem gedaen angaende de Lutheriaene.' Eveneens in Zuidland hielden Catelijne Bouwens en een kleermaker, Tiel genaamd, bijeenkomsten waar men kon horen dat 't waerdige sacrament Godt nyet en es onder die gedaente van broot' en dat 'men nyet schuldich en es te vasten, noch te vieren, maer doen heur werck, sowel heyligendaechs als werckendachs'. Toen op 18 april 1529 in het dorp het heilig sacrament werd rondgedragen weigerden twee vrouwen, Leybe Leupes en de genoemde Catelijne te knielen. Leybe had voor de deur van Catelijne zelfs geroepen: 'Ziet, dat is die papen-Godt!'.

¹⁶ R. Slachmuylders, *Alva's Bloedraad en Voorne (1567-1572)*, Brielle 2015.

Verschillende Zuidlanders werden voor het Hof van Holland gedaagd; de meesten kwamen er met geldboeten af, enkelen werden veroordeeld tot ballingschap en verbeurdverklaring van hun goederen maar Catelijne moest het leven laten op de brandstapel op 26 oktober 1529.

Een haarscherp beeld van de inhoud van de heterodoxe opvattingen valt echter lastig te achterhalen. De term 'Lutherije' werd vaak gebezigd als verzamelterm voor ketterij in het algemeen waaronder uiteenlopende opvattingen schuil konden gaan die moeilijk onder één noemer zijn te plaatsen.

Onder de Voornse baljuw Andries van Bronckhorst kwamen in de jaren 1528-1531 nog enkele zaken voor de rechter waaronder wederom het bezit van verboden boeken maar nu door de pastoor van Zwartewaal. In de jaren tot aan 1534 worden in de rekeningen van Bronckhorst geen nieuwe gevallen vermeld maar dat heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat Van Bronckhorst als tijdelijk opperdijkgraaf van Putten meer dan de handen vol had aan het dijkherstel van het eiland Putten na de overstromingen van 1530 en 1532.

Afb. 20 Ter dood veroordeelde Anneken Jans overhandigt haar zoon, de latere Esaias de Lind, aan een bakker, 1539, Jan Luyken, 1685 (Bron: www.rijksmuseum.nl/rijksstudio)

Daarna had Van Bronckhorst weer de handen vrij om zich te richten op zijn baljuwstaak in Voorne. In zijn rekeningen over de periode 1535 tot 1541 komen weer diverse geloofszaken voor de rechter. In deze jaren waren het vooral de wederdopers die dan de aandacht trokken. Zo was in 1533 de schoenmaker Cornelis Pietersz. (Cornelis uyten Briel) actief met herdopen. De groep wederdopers breidde in Brielle snel uit tot zo'n 25 tot 30 personen. De meesten kregen op tijd in de gaten dat ze door de baljuw op de korrel werden genomen en sloegen op de vlucht. Verbanning uit Voorne en een aanslag op hun goederen was hun deel. Een drietal kwam voor de rechtbank. Jan Karstiaansz. kwam er met een verbanning van af, maar de schipper Cornelis Jorisz. en de vrouw van schoenmaker Van der Elst, Cornelia Bartholomeusdr. waren de eersten in Voorne over wie een doodvonnis werd uitgesproken. Cornelis werd onthoofd en Cornelia in een zak verdrinken.

De wederdopers hadden –zoveel was nu wel duidelijk- in Brielle de nodige aanhangers. Volgens historica Rooze-Stouthamer was Holland één van de belangrijkste bronnen van nieuwe denkbeelden in Zeeland en zij wijst Brielle aan als een belangrijke schakel waarlangs die (met name doperse) denkbeelden in Zeeland binnenkwamen. Diverse veroordeelden in Zierikzee waren uit Holland waaronder Brielle afkomstig. Een kleermaker uit Goeree, Job Willemsz. werd in 1535 voor drie jaar uit Zierikzee verbannen. Illustratief voor de manier waarop heterodoxe denkbeelden zich konden verspreiden is de (niet toevallig) uit Zuidland afkomstige schipper Willem Gielisz., die op zijn reizen naar Zeeland conventikels aan boord hield en waar lutherse denkbeelden werden geleerd.

De doperse beweging kwam rond 1530 wel in steeds onrustiger vaarwater. Apocalyptische en radicale ideeën gingen een dominerende rol spelen. In het Westfaalse Münster namen dopers in februari 1534 de macht over waar het Nieuwe Jeruzalem werd uitgeroepen. Duizenden dopers vertrokken in het voorjaar van 1534 naar Münster om daar het einde der tijden te verwachten, maar werden bij Amsterdam en Genemuiden tegengehouden en teruggestuurd. Van de enkele honderden die voor het Hof van Holland werden gedaagd, weten we van ten minste één dat die uit Brielle afkomstig was, namelijk Adriaen Jansz. 'glaesmaecker'. Hij was één van de 21 wederdopers die op 10 mei 1534 door het Hof tot een lichte straf werden veroordeeld.

Ook al werd het Nieuwe Jeruzalem door katholieke en lutherse vorsten in 1535 in bloed gesmoord, overheden en machthebbers waren door het revolutionaire optreden kopschuw gemaakt. De dopers werden bijzonder hard aangepakt en in hun gelederen zijn dan ook de meeste martelaren te betreuen. In Zierikzee werd in 1536 de uit Brielle afkomstige Janneke, weduwe van Melchior Simonsz. onthoofd, in 1539 werd Anneken Jans uit Brielle, volgeling van David Joris, te Rotterdam verdronken (afb. 20) en in 1540 kreeg de Briellenaar Cornelis Jansz. het doodvonnis over zich uitgesproken. In de jaren veertig werd voorlopig weinig meer van doperse activiteit vernomen. Onder leiding van de Friese gewezen pastoor Menno Simonsz. maakte de doperse beweging een periode van heroriëntatie door en werd de beweging meer pacifistisch van aard.

Buiten de kringen van de wederdopers vielen eveneens slachtoffers. In 1540 werden in Sommelsdijk (het was Zeeuws gebied, maar in deze context niet te isoleren van de omgeving) Pauwels Herrentsz. en Anna Jacobsdr. gearresteerd en naar Zierikzee overgebracht. Uit hun verhoren blijkt niets van doperse opvattingen. Anna herriep en kwam er met een boete vanaf, Pauwels kwam op 7 december 1540 op de brandstapel in Zierikzee vanwege zijn 'kwaad gevoelen van het sacrament des altaars en de instellingen der heilige kerk.' Twintig jaar later (11 oktober 1561) werd de eerste uit Sommelsdijk afkomstige doper Joos Jansz., een 'oudt cranck man' terechtgesteld, hetgeen in Sommelsdijk nogal wat onrust veroorzaakte.

Hoezeer rechterlijke vervolging van ketters kon afhangen van de persoon van de baljuw bleek toen Jasper van Treslong de taak van baljuw in Voorne overnam. Tot 1558 horen we nauwelijks meer iets over geloofsvervolging, mogelijk omdat hij zelf overhelde naar hervormingsgezinde opvattingen of doordat hij aan een broer van Marie Heerman, Willem Heerman, het schoutambt van Brielle verpachtte. En Marie was al jong aanhangster van de ideeën van de bekende Briellenaar Angelus Merula, de pastoor van Heenvliet. Van Willem kon men dus geen actief vervolgingsbeleid verwachten.

Juist in die periode viel het martelaarschap van Merula. Zijn voorganger in Heenvliet was een zekere broeder Henrick, een Augustijn uit Dordrecht. Ondanks klachten van parochianen over 'die erroren, die aldair gepreect zijn geweest' hield de heer van Heenvliet, Joost van Cruiningen, hem de hand boven het hoofd. Toen Van Cruiningen een opvolger zocht voor broeder Henrick viel zijn oog op Angelus Merula, destijds kanunnik en priester aan de St. Catharinakerk in Brielle. Merula had in Parijs gestudeerd en had daar de invloed van Jacob Faber Stapulensis¹⁷ ondergaan. Het kan niet anders of Merula's onorthodoxe opvattingen moeten toen al bekend zijn geweest. In 1532 werd hij pastoor in Heenvliet waar zijn prediking al snel zoveel ophef en klachten veroorzaakten dat een onderzoek door het Hof van Holland en kettermeester Petrus Nicolai werd ingesteld. Een onderzoek dat voorlopig nog zonder gevolgen voor Merula bleef. Maar in 1553 zet kettermeester Franciscus Sonnius zich op 16 april en de zondag daarna

¹⁷ Jacques Lefèvre d'Étaples (ca. 1455 – 1536), ook bekend als Jacob Faber Stapulensis, was een Frans humanist. Hij was hoogleraar aan de universiteit van Parijs. Evenals Erasmus had hij kritiek op de kerk maar verliet die niet. Met zijn ideeën heeft hij wel de protestantse Reformatie beïnvloed.

(18 april) in Heenvliet onder het gehoor van pastoor Angelus Merula die inmiddels zijn theologie verder had ontwikkeld. De kern daarvan was dat de mens wordt gerechtvaardigd door het geloof en dat de goede werken van de mens nooit voldoening kunnen geven voor zijn zonden. Verder uit een waar geloof zich ‘in goede werken in liefde tegenover de naaste, zonder enige verdienste te bezitten’. Jarenlang heeft hij openlijk deze uitgesproken reformatorische opvattingen kunnen prediken zonder dat hem iets noemenswaardigs in de weg werd gelegd. Zelfs werd hij nog verkozen als kandidaat-afgevaardigde naar het Concilie van Trente. Maar de genoemde kerkgang van Sonnius bleek de opmaat te zijn tot een onderzoek en vervolgens een langdurig proces dat leidde tot zijn veroordeling tot de brandstapel in 1557 te Bergen in Henegouwen.

Afb. 21 Portret van Angelus Merula (St. Merulaweeshuis, Brielle) en van inquisiteur Franciscus Sonnius (bron: www.rijksmuseum.nl)

Intussen verschenen, na een periode van een althans optisch min of meer verborgen bestaan, de dopers zo rond 1560 weer langzamerhand voor het voetlicht. In 1564 zou de bekende doperse voorganger Lenaert Bouwens in Brielle actief zijn geweest. Maar vooral Zwartewaal stond sinds ongeveer 1560 opnieuw bekend als een centrum van dopers, zelfs in een zodanige mate dat het de verontrusting opriep van landvoogdes Margaretha van Parma. Berichten dat ook dopers van buiten Zwartewaal hier hun toevlucht zochten en vonden, onderstrepen dat de situatie in Zwartewaal moet worden gezien in relatie tot een algemene ‘krachtige’ herleving van het doperdom vanaf 1555-1560.

In het Puttense rechtsgebied hebben tussen 1559 en 1569 zich negentien personen voor het Hof te Geervliet moeten verantwoorden voor hun doperse opvattingen. Heterodoxe opvattingen bleken ondanks repressie onuitroeibaar. Nog in het begin van de jaren vijftig had de pastoor van Zuidland, Marinus Everswaert, openlijk reformatorische opvattingen gepreekt en hij vond daar een ‘genegen gehoor’. Maar voor justitie doorstond hij in 1553 echter de beproeving niet en herriep. Voor Jan Jansz. Brant, een doper uit Zuidland, verliep de terechtstelling ronduit dramatisch. Hij werd veroordeeld tot de verdrinkingsdood; de zak scheurde open en Jan probeerde zich te redden uit het water van de gracht rond het hof in Geervliet (afb. 22). Tot ontsteltenis van de toekijkende menigte sloeg de beul hem met een stok het water in en zo komt Jan, wiens vrouw zwanger in de gevangenis zit, deerlijk aan zijn einde:

De man riep uut dat water claer,
Hoe moort ghy my, was zijn reden.
De buel liep om een stock seer stijf

En stiet den man al op zijn lijf
Dat iammerde menich man en wijf.

Afb. 22 Gezicht op huis Geervliet (Hof van Putten), gezien vanaf het noordoosten, Roelant Roghman, ca. 1646 - ca. 1647
(Bron: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio>)

In 1558 werd baljuw Jasper van Treslong door zijn schoonzoon Nicolaas van Sandijck opgevolgd. De Brielse schout Heerman werd opgevolgd door Servaas Cornelisz. die echter in 1560 het veld moest ruimen wegens doodslag. Na Servaas kwam Eeuwout Cornelisz. op de post van schout. Van beiden kon, gezien hun familiale relaties geen actief vervolgingsbeleid jegens ketteren verwacht worden. Mede onder invloed van Merula blijken ketterse opvattingen in Brielle springlevend te zijn, sterker nog: ze worden min of meer openlijk beleden en aangehangen. De chirurgijn, meester Frans Jacobsz., liet zonder blikken of blozen gewoon het Brielse kapittel weten dat hij zijn kind wilde laten dopen ‘in der manieren als Christus den doop innegeset’ had. Zijn arrestatie, waarbij ook nog eens een boek van Luther werd aangetroffen, bleef dan ook niet achterwege. Met het betalen van de proceskosten en de belofte voortaan zijn ‘quade opinien’ voor zich te houden, leek de kous af te zijn. Desondanks leende hij postillen (korte bijbelverklaringen) van Luther uit aan heer Allaert, priester aan de Maerlantse kerk, die van de weeromstuit openlijk ‘tegen het katholiek geloof predikte.’

Luther had dus toen (zo rond 1563/1564) nog steeds aanhangers in Brielle. Van één van de kapelaans van de St.-Catharijnekkerk, Andries Cornelisz., - we zullen hem nog tegenkomen - is in Emden een verklaring bewaard gebleven waarin hij een onvervalst Lutherse visie op het avondmaal ontvouwt. Voor een in Brielle aanwezige Lutherse kring zou de Lutheraan Johannes Ligarius zelfs een *Confessio Brylensis* hebben opgesteld. De vondst van een Luthers boek bij Frans Jacobsz. was dus niet een op zichzelf staand incident.

Brielle stond in elk geval weer prominent op de radar van de inquisitie. In 1558 onderzocht inquisiteur Nicolaas van der Borch onder meer de opvattingen van de rector van de school, mr. Dirck Cock. Dat onderzoek liep nog met een sisser af. In 1568 zou hij uit de stad worden verbannen en zijn goederen worden geconfisqueerd omdat hij de schoolkinderen had besmet ‘door syn valsche en dwaelende leere, en haer de catechismus van Calvin en het singen der psalmen onderweesen (...)’.

De benoeming van Joost van de Werve tot baljuw (hij pachtte het ambt voor een jaarlijks bedrag van 800 pond Vlaams) nadat de termijn van Sandijck in 1564 was verlopen, kon niet verhinderen dat burgemeesters en schepenen van de stad afkerig van kettervervolgingen waren en milde straffen oplegden. Rond 1565 kreeg de kapelaan van de St.-Catharijnekkerk, heer Andries Cornelisz., een

preekverbod opgelegd. Er waren er die het zekere voor het onzekere namen en naar Emden vluchtten, maar de contacten met hun stad wel bleven onderhouden.

Zo was dus de kerkelijke situatie in Brielle aan de vooravond van het ‘wonderjaar’: uiterlijk functioneerde de oude kerk nog maar onder de oppervlakte giste het van de nieuwe denkbeelden. Daaronder ging zich vanaf het midden van de jaren zestig steeds meer het calvinisme profileren.

VAN BEELDENSTORM NAAR 1572

De ontwikkelingen leidden tot een climax in het ‘wonderjaar’ 1566. Op 10 augustus brak in het Vlaamse Steenvoorde de beeldenstorm uit die zich bliksemsnel uitbreidde, eerst over de zuidelijke daarna over de noordelijke Nederlanden (afb. 23). Heer Andries Cornelisz. kreeg op 24 augustus onder het mom van het houden van een afscheidspreek ontheffing van zijn preekverbod; wat hij toen gezegd heeft in de St. Catharijnekerk is niet bekend. Maar een feit is wel dat op de maandag daarna de beelden uit de verschillende kloosters en kapellen werden verwijderd; de twee grote kerken in den Briel, de St. Catharina en de Maerlantse kerk, ‘kennelijk tijdig gesloten’, liet men ongemoeid. Het stadsbestuur trad nogal dubbelzinnig op. De schout, geassisteerd door twee secretarieklerken, was zelfs één van de gangmakers, het ‘principael hoofd, voorganger ende toestoecker’. ‘Wij hebben ’t volck in ’t werck geholpen, siet hoe zijn wij besweet’, zo riep hij zijn stadgenoten enthousiast toe. Pas op dinsdag 27 augustus verbood het stadsbestuur kerken en kloosters te molesteren.

Afb. 23 Beeldenstorm, 1566, Frans Hogenberg, 1566 – 1570 (bron: <https://www.rijksmuseum.nl>)

Volgens het eind augustus 1566 gesloten Akkoord tussen de landvoogdes, Margaretha van Parma, en Willem van Oranje en zijn medestanders was een protestantse prediking toegestaan buiten de muren van die steden waar die al was gehouden vóór de Beeldenstorm. In Brielle werd het Akkoord zo in praktijk gebracht dat de protestanten de Maerlantse kerk (dus binnen de muren van Brielle) in bezit namen, terwijl in de Sint-Catharina het opdragen van de mis werd gecontinueerd. Zo was in den Briel de eerste protestantse gemeente een feit met de (inmiddels ex-)kapelaan van de Sint-Catharinakerk, Andries Cornelisz. als haar eerste predikant. Vermoedelijk is hij in het ambt bevestigd door Johannes Oudraedt

(Gerobulus), predikant te Delft die zich in september 1566 in Heenvliet ophield om daar te preken. Andries Cornelisz. moet dus vanuit het lutheranisme meer in calvinistische richting zijn opgeschoven.

Het preken in de Maerlantse kerk was maar van korte duur.¹⁸ Vanaf het voorjaar van 1567 werd een harde repressieve lijn ingezet en door Alva met kracht doorgezet vanaf augustus 1567. Onder druk van het Hof van Holland en Willem van Oranje (de laatste om het Akkoord van augustus 1566 niet in gevaar te brengen) had het Brielse stadsbestuur de calvinisten – weliswaar met tegenzin - in april 1567 al het preken verboden. Om het beleid kracht bij te zetten werd een garnizoen soldaten in de stad gelegerd. Voor tientallen burgers waren dat voldoende signalen om zich vanaf april 1567 uit de voeten te maken uit Voorne. Onderzoekers van Alva's speciale rechtbank, de Raad van Beroerten, ingesteld in september 1567, stelden voor Voorne een lijst op van 79 Briellenaren en drie inwoners van Heenvliet om zich te verantwoorden. Begrijpelijkerwijze gaven zij daaraan geen gehoor en op 20 oktober 1568 werden zij bij verstek veroordeeld. Baljuw Joost van der Werve, die een consequent anti-protestantse lijn volgde, liet beslag leggen op hun goederen, maar dat werd dan weer gedwarsboomd door het stadsbestuur. Onder de vluchtelingen waren vier nonnen uit het Catharinaklooster van wie er één in Engeland en een andere in Emden een toevlucht zocht.

Over de lotgevallen van de protestantse gemeente zelf is tot aan december 1574, wanneer het eerste actaboek van de kerkenraad een aanvang neemt, zo goed als niets bekend. Hoe groot de Brielse calvinistische gemeente was blijft dan ook een open vraag. Pas na 1566 brak het Calvinisme in de Noordelijke Nederlanden door. Volgens de in 1571 gehouden visitaties zouden 'velen, ja het grootste deel van de hele stad voortdurend de vergaderingen van de ketters hebben bijgewoond' maar, afgezien van de vraag of dit een overdreven voorstelling van zaken is geweest, geeft dit natuurlijk geen cijfermatig houvast. Bovendien: bijwonen is nog iets anders dan overtuigd aanhanger of zelfs lidmaat zijn. Ook over de binnen deze gemeente levende opvattingen valt niets met absolute zekerheid te zeggen. Ging het vooral om 'min of meer vage sympathisanten' of om overtuigde calvinisten? Eerder werd al gewezen op mr. Dirk Cock die de kinderen in calvinistische zin onderwees. Maar in 1567 wordt ook (nog steeds) over wederdopers in Brielle gerapporteerd. Er zal wel een relatief kleine kern van overtuigde calvinisten zijn geweest maar daarnaast was er een zeer grote groep die wel allerlei bedenkingen koesterde tegen de traditionele kerk en haar praktijk maar nog lang niet aan een duidelijke keuze toe was. Velen hingen geen totale afgeronde leer aan, maar eerder een aantal min of meer losse opvattingen die evengoed luthers of doopsgezind konden zijn.

En wat te denken van de pastoor van 'Nieu-Oosterland' bij Brielle die al naar gelang de ouders wensten wel op twee manieren wilde dopen, *catholice et calvinistice*? Vermoedelijk gaat het hier om Johannes Brouwer wiens orthodoxie aan 'gerechte twijfel onderhevig' was. Zelfs al wil men het etiket 'calvinistisch' op deze gemeente plakken, dan nog dienen we te bedenken dat het calvinisme geen massieve eenheidsbeweging was maar een hoge mate van pluriformiteit kende.

Niet alleen in Brielle zelf maar ook op het omliggende platteland is er in ruime mate sprake van uiteenlopende protestantse sympathieën. Zo zouden in Heenvliet, dat ook niet verschoond was gebleven van de beeldenstorm, de pastoor Wollebrandus Nicolai en één van de kapelaans, Jan Lauwens, openlijk in calvinistische trant preken. Ook zij weken uit in het voorjaar van 1567, maar sinds 1568 werden weer bijeenkomsten gehouden door personen die besmet waren met de 'secte van Calvinus'. Van de pastoor van Zuidland werd eveneens beweerd dat hij een aanhanger van Calvijn was, terwijl die van Oudenhoorn psalmen wilde laten zingen 'more aliorum hereticorum' (naar gewoonte van andere ketters). Beide beweringen laten zich overigens moeilijk combineren met dronkenschap en naaktzwemmen waarvan hiervoor al sprake was. Uit Oostvoorne komen berichten van Zwingliaanse opvattingen, uitgedragen door één van de kanunniken, Adriaen van Leeuwen.

Zwartewaal stond nog steeds bekend als een centrum van doperdom. Een kapelaan van Heenvliet beweerde tijdens de visitatie van 1571 dat in het dorp, dat naar zijn zeggen 'met de secte des Mennisten besmet was' 's nachts bijeenkomsten werden gehouden. De secretaris van Zwartewaal schatte het aantal

¹⁸ Over de episode 1567-1572 uitgebreid: Slachmuylders, *Alva's Bloedraad* 39-50.

mensen, ook van buiten Zwartewaal, die naar de bijeenkomsten van de Mennisten kwamen op ongeveer 100, zij het dat dit aantal later verminderde tot wel op de helft. Een schepen van hetzelfde dorp wist in 1570 te melden dat twee jaar daarvoor ‘in de kerck de dienst stil stond en openbaerlick bij de Geusen gepredickt wert’. Maar ook uit Heenvliet, Geervliet, Zuidland en Spijkenisse komen berichten over aanhangers van Menno Simonsz. Van 1559 tot 1569 hebben negentien dopers voor het gerecht van Putten terecht gestaan terwijl tot 1568 te Sommelsdijk doperse samenkomsten ‘vrij ongestoord’ konden doorgaan.

De baljuw van Voorne, Van de Werve, ondernam in het kader van de verscherping van het beleid door Margaretha van Parma vanaf het voorjaar van 1567, actie tegen het dorp dat inmiddels ook de aandacht van de regering in Brussel had getrokken. Op bevel van Alva werd door een raadsheer van het Hof van Holland een groot aantal verhoren afgenomen. De activiteiten van zowel de baljuw als het Hof van Holland leidden uiteindelijk tot een aanzienlijk aantal veroordelingen en executies; met name doopsgezinden werden ‘met ongewone heftigheid’ vervolgd. Vermoedelijk hebben de dopers zich daarna weer even op de achtergrond gehouden want in de verslagen van de in 1571 gehouden kerkvisitaties wordt nauwelijks iets over de mennonieten gezegd. Zegge en schrijve worden er twee mensen met name genoemd die als mennoniet bekend stonden of hadden gestaan.

Sommelsdijk, weliswaar een Zeeuwse enclave, stond evenzeer bekend als een plaats waar de nieuwe secten aanhangers hadden, onder wie zeker wederdopers. De bekende Lenaert Bouwens, van wie bekend is dat hij wel tienduizend personen heeft herdoopt, kwam er vandaan. Ondanks de repressie heeft de doperse gemeente zich hier kunnen handhaven want zij bestond nog steeds eind jaren zestig.

Van Goedereede wordt rond 1567 gemeld dat de wederdopers door de echtgenote van de baljuw worden ondersteund. Zowel de baljuw, de secretaris en hun gezinnen als *alii ex senatu* (letterlijk: anderen uit de raad d.w.z. schepenen) van die stad verzuimden de katholieke kerkdiensten, waar ze dan wél heengingen wordt niet gezegd. Begin 1568 wordt het stadsbestuur van Goedereede naar Den Haag ontboden om zich te verantwoorden omdat ‘die oude catholicqe religye zeer weynich geacht ende dat dieselve aldaer gansch versmaet werdt.’ Men zou nalatig zijn kinderen ten doop te houden en ouders laten zich daartoe ook niet overhalen. Tegen de pastoor worden ‘onwaerdighe stucken’ bedreven ‘soe dat hy ten laesten, hadde hy nyet in perickel zyns levens willen zyn, genoodicht soude geweest hebben hem van daer te vertrecken.’ Als uitermate ketters werd ook Bommenede beschouwd, de Hollandse enclave binnen het Zeeuwse gebied. Voor aanhangers van lutherse en doperse opvattingen op het eiland Schouwen was het een toevluchtsoord omdat deze plaats buiten het rechtsgebied van Beoosten Schelde viel. Een gelijke mogelijkheid bood ook het Zeeuwse Sommelsdijk voor wie uit handen van de baljuw van Voorne wilde blijven.

Voorne en Putten: de omwenteling

APRIL 1572

Op 1 april 1572 werd – de gebeurtenis is bekend genoeg - Den Briel ingenomen door de watergeuzen. Het bleek het begin van een opstand tegen het Spaanse bewind die uiteindelijk zou leiden tot de zelfstandigheid van de Noordnederlandse gewesten. Maar dat weten we als toeschouwers achteraf. Van een gerichte strategie was bij de geuzen geen sprake. Dat zij besloten zich in Brielle te nestelen was vooral te danken aan de overredingskracht van oud-Briellenaar Willem Blois van Treslong. Maar zo verschaften de geuzen zich wel een vaste uitvalsbasis en kon Brielle het eerste bruggenhoofd van de Opstand worden.

Voor Brielle en omgeving (ten slotte is dat onze focus) leidde de inname een volledige en radicale religieuze omwenteling in. Op 2 april en de dagen daarna worden in de stad zelf de kerken en kloosters geplunderd. Een zekere Claes Hermansz. van Sescamp was één van de opvarenden van de geuzenscheperen die moesten achterblijven om de schepen te ‘bewaeren overmits de noordewint.’ Claes kwam daardoor pas zes dagen na de inname in de stad waar hij zag dat ‘de kercken all gesmeeten waeren’. De geestelijkheid in stad en omgeving stond voor de keuze zich of aan te passen aan de nieuwe situatie of elders een goed heenkomen te zoeken. Zo kwamen de zusters van het Clarissenklooster in Antwerpen terecht. Een aantal Brielse kloosterbroeders zou naar Delft zijn getrokken, waar ze het overigens ook niet lang hebben kunnen volhouden. Het was ronduit levensgevaarlijk zich op het eiland als rooms geestelijke te vertonen. De Brielse kanunnik Berwout Jansz., die we al eerder als liefhebber van de drank zijn tegengekomen, werd op 7 april van zijn bed gelicht en zonder vorm van proces opgehangen. De Nieuw-Helvoetse pastoor Henricus Bogardus had aanvankelijk wel de wijk genomen maar op Goede Vrijdag, 4 april, stak hij met een bootje de Maas over en vond het kennelijk veilig genoeg om weer op Voorne voet aan wal te zetten. Op paaszon­dag droeg hij zelfs in zijn eigen parochie de mis op. Maar toen hij uit de kerk kwam, werd hij verraden door ‘eenige sijner boeren’, door de Geuzen ‘op een beest geset’ en naar Brielle overgebracht. Daar werd hij een dag later, op 7 april, voor Lumey gedaagd die hem, na een schijnproces en de nodige martelingen, naar de galg verwees.

De geuzenvloot bracht een aantal gevluchte Briellenaren weer terug in hun vaderstad onder wie natuurlijk Willem Blois van Treslong (afb. 24), de zoon van de vroegere baljuw en zijn zwager, eveneens voormalig baljuw, Nicolaas van Sandijck. Aan boord was ook de vroegere rector, mr. Dirck Cock. Verder treffen we de namen aan van Pieter Jansz. Coninck, ontvanger van de Brielse kerkenraad, Commer Eeuwoutsz., een beeldenstormer die uit de Brielse gevangenis was ontsnapt en gevlucht, Adriaen Pietersz. en Jan Claesz.

Een poging van stadhouder Bossu, *nota bene* in gezelschap van zijn neef, de heer van Heenvliet Maximiliaan van Cruyningen, om Brielle op 6 april te heroveren liep uit op een mislukking. Daarna konden de geuzen Brielle en het eiland Voorne gebruiken als uitvalsbasis voor de verdere uitbreiding van de Opstand. Daarbij moest natuurlijk met name alles wat katholiek was, het ontgelden. Ten behoeve van de verdediging van de stad waren de parochiekerken van Nieuwland en Rugge al in brand gestoken en gesloopt; het Regulierenklooster van Rugge onderging hetzelfde lot. De plaatselijke magistraten moesten een nieuwe eed afleggen. Volgens een 17e-eeuwse katholieke bron zijn de geuzen al kort na de inname van Den Briel naar Overflakkee gegaan en hebben daar alle pastoors, niet één uitgezonderd, verdreven. In Sommelsdijk, Dirksland en andere dorpen zouden de kerken zijn geplunderd. In Goedereede werden de geuzen binnengelaten en de voltallige magistratuur is naar verluidt per schip naar Brouwershaven gevlucht, terwijl ook de pastoor van Goedereede, Jacob Doens, maakte dat hij weg kwam. Volgens geschiedschrijver Boers vluchtte de baljuw, die ‘der spaansche zijde’ was toegedaan, naar Brussel; burgemeester Jan de Backer die hem vergezelde, belandde in de gevangenis en werd daar omgebracht.

De Antwerpse kroniekschrijver Godevaert van Haecht weet te melden dat

‘vuel volcx (...) uyt dese landen al om dienst liep na den Briele in Hollant en cregen al dienst ende swoeren den conick van Spaengien en den prinsche van Oraengien, ende daer quamen oock dagelycx scepē uyt Engelant en Vranckeryck met volck en victalie in den Briel aen ende maeckten het landeken seer sterck en hadden 2 Spaengiarden aen een muelen gehangen, dat men 't verre sien sou’.

Met zoveel aanhang waren de geuzen in staat in de wijde omgeving hun strooptochten te houden. Delfshaven werd op 12 april door geuzen overvallen maar daar werden zij door de Spanjaarden weer verdreven. Op 20 april meldde de Antwerpenaar Godevaert van Haecht in zijn kroniek dat de Spanjaarden van hun kant tevergeefs hadden geprobeerd op diverse plaatsen in Den Briel brand te stichten. Zij werden in de kraag gegrepen ‘ende doen staken sy selven¹⁹ eenige quay scuren in brant en lockten de Spaengiarden daermede aen, also dat er wel omtrent 400 bleven.’ Kort daarop overmeesterden zij het strategisch gelegen Ooltgensplaat en legden daar een sterkte aan. Op 21 april kwamen de geuzen ‘met thien scepē, wel versien van crygsvolk, over den stroom van Grevelingen naar Brouwershaveën, spolieerende ende raserende alle de kercken van Oost-duvelant, Dreysschoren ende Bommenede’.

Van groot gewicht was uiteraard de overgang van Vlissingen naar de kant van de geuzen. Op 20 april laat de stad een vloot van geuzen binnen en bezetten burgers het stedelijk geschut. Een week later arriveert Blois van Treslong in de stad met nog eens drie schepen met 200 man aan boord. En daarmee had Alva de controle over de Maasmond en de Scheldemond verloren.

Afb. 24 Willem Blois van Treslong (gravure van Willem Jacobsz. Delff, bron: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio>)

ONRUSTIGE JAREN

Begin mei volgde ook het Zeeuwse Veere het voorbeeld van Vlissingen terwijl een paar weken later, op 21 mei ook Enkhuizen de kant van de geuzen kiest. Ondertussen gaan de geuzen vanuit Brielle nog steeds door met hun plundertochten. Eind mei, begin juni was het eiland Tholen aan de beurt. Kerken werden beroofd, huizen geplunderd en boerderijen in brand gestoken. Een absolute dieptepunt in het

¹⁹ De geuzen dus.

optreden van de geuzen was het ombrengen van de negentien martelaren van Gorcum op 9 juli 1572. Het drama vond plaats in een nog overgebleven bouwvallige turfschuur behorend bij het enkele maanden eerder vernietigde klooster in Rugge. Behalve elf franciscanen uit Gorcum behoorden daar ook een aantal seculiere geestelijken bij onder wie de pastoor van Heinenoord Andries Wouters en de pastoor en kapelaan van Monster, Adriaan van Hilvarenbeek en Jacques Lacops, en voorts de oorspronkelijk uit het klooster Rugge afkomstige augustijn Jan van Oisterwijk. Eén van hun twee ondervragers in Den Briel was de ons reeds bekende ex-kapelaan Andries Cornelisz. die kennelijk weer uit Emden was teruggekeerd.

Ook al zijn we niet tot in detail geïnformeerd, we mogen er gerust vanuit gaan dat onder de gewelddadige leiding van Lumey het katholicisme in materieel en personeel opzicht in enkele maanden tijd op deze eilanden zo goed als volledig is weggevaagd. De kapittels van Brielle, Oostvoorne en Abbenbroek zijn als het ware in het niets verdwenen. De goederen zijn in beslag genomen en door de Staten van Holland in beheer genomen. Daarvoor is in 1578 het Geestelijk Kantoor in Delft met een eigen 'afdeling' voor Voorne, dat in Brielle was gevestigd, in het leven geroepen.²⁰ Het principe was dat via dit Kantoor de predikanten werden betaald maar ook de financiële verplichtingen jegens voormalige geestelijken werden nagekomen. Zo heeft een aantal kanunniken later nog alimentaties genoten. Het kapittel van Geervliet was al eerder naar Haarlem overgeplaatst.

Hoe de bevolking op het optreden van de geuzen reageerde, is maar mondjesmaat bekend; er zijn aanwijzingen dat hun gedrag groot ongenoegen onder de inwoners teweeg bracht, mede omdat zij ook dezen niet ontzagen. Maerten Cornelisz. uit Heenvliet, een pachter van de heerlijke visserij, werd bijna een jaar lang van zijn broodwinning beroofd omdat plunderende geuzen zijn fuiken en netten afnamen en in stukken sneden. Dergelijke gegevens zijn maar mondjesmaat in bronnen terechtgekomen, maar we mogen als vaststaand aannemen dat de inwoners, nog worstelend met de gevolgen van de Allerheiligenvloed en zo rond 1573/1574 daar bovenop nog eens geplaagd door de pest, zwaar gebukt zijn gegaan onder het oorlogsgeweld. Pogingen van de Spanjaarden om het eiland Schouwen te veroveren, brachten hier de nodige onrust met zich mee.

Wat er echter ook veranderde: de belastingdruk bleef. En of de machthebber nu Alva of Lumey heet, het opbrengen van belastingen en op het grondgebruik drukkende lasten is nooit populair. Op 1 augustus 1572 trekt ontvanger Allaert van Honcop vanuit Brielle het land van Voorne en Putten in 'met eenen man die de lantluyden kende' om de pachten van de geannoteerde (in feite geconfisqueerde) goederen te innen. Hij kreeg twee soldaten mee en dat betekent dat hij niet op een warme ontvangst bij de bevolking rekende. Maar Lumey zat te springen om geld. In de rekening en verantwoording noteert Van Honcop dat 'die gecommiteerde van de voors. grave van den Marke zeere presseerden om gelt t'ontfanghen,' ja dat hij door Lumey's plaatsvervangers, werd 'gequelt (...) om gelt te hebben' om aan het eind ervan te verzuchten dat het innen van de pachten met 'grote moyte ende arbeit is geweest met pericule van zynen lyve ende grooten ondanck van vele mensschen.' De staande veldgewassen waren evenmin veilig voor Lumey. In augustus 1572 kreeg Van Honcop opdracht om 'te doen maeyen drie gemeeten boonen staende te Rugge' en die te bergen 'in 't logement van myn heere die grave'. Daarna ondernam hij nog meer tochten over het gebied rond Brielle om 'te manen die lantluyden doer gebreck van gelde'. Het kostte hem trouwens nogal wat moeite 'om uut d'eene ende d'andere in 't secreet te vernemen de goeden die confiscabel zouden zyn.' Dat geeft een klein inkijkje in de gezindheid van de bevolking.

De jaren daarna waren in het hele Deltagebied een onrustige periode. De Spanjaarden bleven een bedreiging vormen. Een samenhangend en compleet beeld van de militaire operaties in de omgeving valt niet of nauwelijks te reconstrueren; we moeten het doen met losse mededelingen. Zo moeten in 1573 de inwoners van Overflakkee meebetalen voor de versterking van Brielle. In juli 1574 werden de

²⁰ Als eerste ontvanger van dit kantoor werd Jan Commersz. benoemd. Hij was een gewezen bakker en een van de eerste ouderlingen van de Brielse calvinistische gemeente. Als deelnemer aan de beeldenstorm moest hij, zoals zovelen, in 1567 de wijk nemen. Na zijn terugkeer in 1572 werd hij weer ouderling en ontvanger van het Geestelijk Kantoor. In 1574 was hij afgevaardigde van de classis Brielle op de Synode in Dordrecht.

bestuurders van Overflakkee verzocht 100 man te leveren voor de fortificatie van Bommenede. Het jaar daarop moesten er fortificaties worden aangelegd op het eiland en werden troepen op het eiland gelegerd op gezag van Oranje. Vanwege de dreiging van de Spanjaarden die Schouwen waren binnen gevallen in oktober 1575, werden de dijken rond Den Briel doorstoken ter bescherming van de stad. Op 30 oktober viel Bommenede in Spaanse handen en werd een langdurig beleg voor Zierikzee geslagen. Sommige Briellenaren kregen het al benauwd en maakten dat ze in Delft kwamen. De Spanjaarden wilden Schouwen inderdaad als uitvalsbasis gebruiken voor een aanval op Holland. En de bevolking leed, zo blijkt uit een aantekening van de ontvanger van de kerkgoederen van Overflakkee, Joost Augustijnsz., in diens verantwoording over het jaar 1576. Slechts met grote moeite (en kosten) heeft hij de verantwoorde ontvangsten kunnen innen omdat de

‘huysluyden door de groote lasten van ’t houden van den soldaeten [als oock] van groote extraordinar[es] geschot hoe langer hoe meerder [verarmen] ende [verachten] want, doordien de Spangaerden in Dirclant gecomen zynde, is onse geuzen[leger] commen leggen in ’t eylant van Overflacquee ende bysonder in ’t quartier van Dirclant, alwaer de meeste pachters wonen, waerdoor den huysluyden in den gront bedorven worden ende oversulcx veele van hen den landen verlieten ende uuyten eylande vertrocken (...)’.

Pas eind 1576 toen de Spanjaarden naar Vlaanderen en Brabant trokken om daar te gaan muiten, luwde hier het oorlogsgeweld. Met het ontzet van Leiden in oktober 1574 was het aan de noordkant van de Maas al wat rustiger geworden. Opgelucht schreef de Brielse predikant Aegidius Jansz. in januari 1577 dat ‘naerdien die viandt door Gods genade van ons te rugge ofgeweecken is (...) daerom hier bij ons meerder vrijheyte is om te wonen.’ Niettemin beraamden de Spanjaarden nog in 1579 een aanslag op Brielle.

EEN GEREFORMEERDE KERK

Na april 1572 krijgen de calvinisten de mogelijkheid de kerk te reformeren. Dat laatste is belangrijk: de calvinisten hebben nooit de opzet gehad een nieuwe kerk te stichten en zo zagen ze het ook zelf niet. Zij wilden de bestaande kerk ‘reformerend’ ofwel hervormen dat wil zeggen: zuiveren van dwalingen. Heel concreet: de pastoor er uit en de dominee er in, de mis vervangen door het avondmaal en voortaan de prediking centraal. Voor het overige zocht men continuïteit. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het voortbestaan van de traditionele parochiestructuur.

Als ‘gereformeerde’ voortgezette (en door de overheid bevoorrechte) kerk wilde de gereformeerde kerk ook de publieke kerk zijn. Dat wil zeggen dat zij er wilde zijn voor de gehele bevolking. Dat gold in elk geval voor de doopbediening en de huwelijksluiting. De dooppraktijk was derhalve zeer ruim: in principe werd elk kind gedoopt dat in het doophuis werd gebracht, daar hoefde men geen belijdend lid voor te zijn. Verder kwam het publieke karakter naar voren in de rechtsgeldigheid van een door een gereformerd predikant bevestigd huwelijk. De dominee voerde hier in feite een door de overheid gedelegeerde publieke taak uit. Weliswaar was, om dissenters niet in gewetensnood te brengen, de mogelijkheid geschapen, hun huwelijk door de burgerlijke overheid te laten sluiten. Maar dat doet niets af aan het feit dat een huwelijksluiting in de kerk voor iedereen openstond. De kerk probeerde dus vast te houden aan de pretentie dat zij, evenals voorheen de kerk van Rome, de gehele gemeenschap omvatte. Bij de deelname aan het Heilig Avondmaal lag dat anders, want niet iedereen mocht zich ‘totten taefel des Heeren begeven’, dat was alleen voorbehouden aan lidmaten en wie lidmaat wilde worden diende eerst belijdenis des geloofs af te leggen. Dat was voor de betrokkene een bewuste keuze. Het was in zekere zin ook een rem want belijdenis afleggen, betekende zich onderwerpen aan de kerkelijke tucht. In dat opzicht was er dus sprake van discontinuïteit met het verleden: kerk en samenleving vielen rond de avondmaalstafel niet meer samen zoals in het middeleeuwse ‘corpus christianum’ nog wel het geval was.

Geen nieuwe kerk dus maar voortzetting van de oude in gereformeerde vorm, dat was de gedachte. Dat de loop van de geschiedenis leidde tot gescheiden kerken (anachronistisch gezegd: kerkgenootschappen) doet aan die intentie niets af.

De calvinisten hadden bij de wederopbouw van het kerkelijk leven alvast één voordeel: ze waren organisatorisch uitstekend voorbereid. In het voorgaande jaar, in 1571, hadden zij op de synode in de Oostfriese stad Emden een complete blauwdruk ontworpen voor de organisatie van de gereformeerde kerk. Die kreeg een gelaagde structuur met als basis de plaatselijke gemeente die werd geleid door een

kerkenraad bestaande uit een predikant (in grotere plaatsen konden dat er meer zijn), een aantal ouderlingen voor bestuur en pastoraat en een aantal diakenen voor de armenzorg. Gemeenten in een bepaalde regio vormden met elkaar een classis die per gewest tezamen weer een provinciale synode bijeen konden roepen. Met tussenpozen van een aantal jaren zouden de provinciale synodes weer afgevaardigden sturen naar een nationale synode. Het was een van onderaf opgebouwde structuur waarbij de eenheid werd belichaamd door de ‘meerdere’ vergaderingen (de zogenaamde presbyteriale-synodale opbouw).

Het ontwerpen van zo’n kerkmodel in omstandigheden waarin Alva nog heer en meester was in de Nederlanden getuigde wel van visie; het was, zoals een Engels historicus schreef: ‘a remarkable expression of faith in the future’. Een van de aanwezigen in Emden was trouwens de Briellenaar Andries Cornelisz. die ondertekende als ‘Briellensis minister’.

In 1572 kan de calvinistische gemeente van Brielle weer in de openbaarheid treden. In de jaren daarna doen de eerste predikanten in de directe omgeving hun intrede, zoals in Heenvliet en Geervliet. Het verbod van de Staten van Holland op de uitoefening van de katholieke eredienst in april 1573 bezegelde het einde van de katholieke kerk als legaal instituut. Op 19 april 1574 kon de nieuwe classis Brielle voor het eerst bijeenkomen en dan zien we de volgende predikanten met elkaar om de tafel zitten:

Gerardus Gallinaceus en Andries Cornelisz., predikanten te Brielle,
Jacobus Orphanus, predikant te Heenvliet,
Johannes Culhemius, predikant te Nieuw-Helvoet,
Florus Gerardus, predikant te Zwartewaal resp. Abbenbroek,
Godefridus Bax, predikant te Rhoon,
Wilhelmus Adrianus, predikant te Oostvoorne,
Albertus Allardi, predikant te Goedereede,
Johannis Ossius, predikant te Zuidland,
Hector Claesz., predikant te Rockanje,
Johannis Wilhelmi, predikant te Nieuwenhoorn,
Hermannus Geldreus, predikant te Abbenbroek.

Het betreft dus vooral predikanten die woonachtig zijn op het eiland Voorne. Er was één predikant uit Westvoorne en één uit het Puttense gedeelte van IJsselmonde. Dat laatste deel zou al heel snel na 1574 bij de classis Rotterdam worden ingedeeld. Het lijstje toont ons wel dat de Gereformeerde kerk zich al snel na 1572 stevig heeft genesteld in Voorne en Putten. Geervliet had al vanaf januari 1573 een predikant aangenomen in de persoon van Gerardt Jacobs Douw, die al vrij kort daarna werd opgevolgd door Johannes van Steenberghe op 30 mei 1574. Florentius Gerardi van Leeuwen was vanaf 28 maart 1574 predikant in Zwartewaal. Jacobus Orphanus was ook al de tweede predikant; zijn voorganger Michiel Andriesz. was zonder fatsoenlijk afscheid te nemen al weer naar Dirksland verhuisd.

Zo kwam langzamerhand in de loop van de jaren na 1572 het kerkelijk leven maar dan in calvinistische trant weer op gang. De eerste jaren is er een gestage groei in het aantal gemeenten; in de jaren tachtig en negentig komt er nog een aantal bij waarna aan het eind van de 16^e eeuw het aantal gemeenten op 24 blijft staan. Men zou dus kunnen zeggen dat aan het eind van de 16^e eeuw de ‘organisatorische’ opbouw voorlopig is voltooid.

Maar die opbouw gaat niet zonder slag of stoot. De gereformeerden zien zich in die beginperiode voor twee forse problemen geplaatst. In de eerste plaats is dat de bezetting van de preekstoelen met goede gekwalificeerde predikanten. In de tweede plaats was er de bijna onmogelijke opgave de nieuwe leer ingang te doen vinden bij een bevolking die in meerderheid op zijn best maar matig geïnteresseerd was.

We beginnen met het laatste. De uiterlijke (en in de beginfase veelal gewelddadige) dekatholisering betekende nog niet dat het katholiek gebleven deel van de bevolking na 1572 ook innerlijk gedekatholiseerd was, laat staan in groten getale de overgang naar een gereformeerde kerk kon meemaken. Uit onderzoek in andere regio’s (en Voorne en Putten maken daar geen uitzondering op) blijkt dat er kerkelijk gezien aan de rechterzijde een kleine groep was die met volle overtuiging katholiek

was en bleef en daartegenover een betrekkelijk kleine groep even overtuigde en strijdbare protestanten. Daar tussenin bevond zich een grote groep, die zich (nog) niet afkeerde van de traditionele moederkerk maar niets moest hebben van vervolging en repressie enerzijds en anderzijds niet warm liep voor een strijdbaar protestantisme. In politiek opzicht was er een soortgelijke driedeling: rechts de koningsgezinden, links de sympathisanten van de opstand en daar tussen een meerderheid tussen deze twee uitersten in. Er was sprake van onverschilligheid ten opzichte van de oude kerk, allerlei protestantiserende ideeën vonden in allerlei kringen ingang maar deze zeer brede heterogene middengroep, die waarschijnlijk de meerderheid van de bevolking uitmaakte, koos daarmee nog niet overtuigd voor het calvinisme. De uitdaging was dus om de 'hearts and minds' van die omvangrijke middengroep te winnen.

Een middel is dan de catechese, maar daarbij kon de lat niet al te hoog gelegd worden. Op de Dordtse synode in 1574 stelde de classis Brielle al dat de 'Palsgraefsch' (lees: Heidelbergse) catechismus niet alleen bij kinderen maar ook bij de ouderen het begrip te boven ging. Opdat ook die laatsten tot 'een recht verstandt der christelicker religie mochten comen', werd in de classis in plaats van de 'Heidelberger' 'nae gelegentheyt des volcks' gebruik gemaakt van het veel eenvoudiger en beknoptere (het bevatte slechts 41 vragen) boekje van Martinus Micron: *Een corte ondersoekinghe des gheloofs*.

Van de katholieke kerk hadden de gereformeerden, in Voorne noch Putten, meer iets te duchten; haar rol was geheel uitgespeeld. In dit verband is het veelzeggend dat in heel het gebied van de heerlijkheden Voorne en Putten niet of nauwelijks sprake was van katholieke activiteiten. We mogen vaststellen dat rond 1650 de Zuid-Hollandse eilanden praktisch volledig voor de Katholieke Kerk waren verloren. Anders dan bijvoorbeeld voor Utrecht, waar volgens een visitatierapport in 1593 nog vele pastoors in functie waren en veel koster rooms-katholiek waren gebleven, kunnen we gerust aannemen dat na 1572 de dekatholisering van de bevolking zich hier sneller dan elders heeft voltrokken en hier radicaler is geweest. De stereotiepe 'paepsche stoutigheden', waar in andere streken nog al eens over wordt geklaagd, komen in deze regio nauwelijks voor. In 1585 wordt in de resoluties van de Staten van Holland bij uitzondering gesproken van een 'seeckere paep' die zich op Overflakkee 'vervordert heeft secretelijck misse te houden, ter presentie ende ten huysen van' particulieren. Alleen op Overflakkee, vooral in en rond Oude-Tonge, is een deel van de bevolking de oude roomse kerk trouw gebleven. Het ligt voor de hand hier een samenhang met de katholieke ambachtsheren van Grijsoord te vermoeden.

Het einde van de in de openbaarheid uitgeoefende katholieke eredienst in Holland maakte ook niet meteen een eind aan de gehechtheid aan de rites en gebruiken van de oude kerk ook al stond het afschaffen daarvan wel bovenaan op het verlanglijstje van de calvinisten. Lijkdiensten werden afgeschaft, het klokkluiden bleef echter een gehandhaafde traditie. De meeste kerkelijke feestdagen behoorden evenzeer tot het verleden, maar het kerstfeest, Pasen en Pinksteren bleven. In 1586 bepaalde de classis Brielle dat op de tweede paas- en pinksterdag en op kerstdag zou worden geprekeerd maar niet op het feest der besnijdenis (1 januari) en op Hemelvaartsdag.

Een aardig inkijkje op de hardnekkigheid van traditionele gebruiken, levert de schuldbekentenis van Franciscus Borluyt, predikant in Middelharnis in 1586. Hij had onder meer de huisdoop bediend, op de preekstoel over reliquien gesproken 'sonder wederlech' en had 'met den lijken gaende, een cruus op die kiste makende, die eerste schoppe aerde' ingeworpen. Zelfs in de acta van de classis Brielle komen we katholieke datumaanduidingen tegen zoals halfvasten (ongeveer op de helft van de vastentijd), St. Jacobsdag (25 juli), Bamis (1 oktober) en Allerheiligen (1 november). In 1577 worden in Korendijk zelfs de altaren hersteld. De Brielse predikant Aegidius Jansz., die het uit betrouwbare bron had vernomen, is bang dat 'dusdanige werkenge een groot beroerte souden maeken in den landen ende naegevolget souden worden.' Zijn vrees moet gebaseerd zijn op een inschatting van de (conservatieve) gezindheid van de bevolking op het platteland.

Maar nogmaals: het katholicisme dat in andere streken van Nederland, zoals het platteland rond Haarlem en Delft, gebieden als Twente en Staats-Brabant en vele streken elders, gedurende de Republiek een aanzienlijke aanhang bleef houden, was in Voorne en Putten eigenlijk geheel verdwenen.

Concurrentie was er wel met de wederdopers. Ondanks repressie hebben zij zich decennia lang als herkenbare groep kunnen handhaven. Al meteen in 1574 vraagt de classis Brielle op de provinciale synode in Dordrecht advies

‘hoe dat men alderbest de secte der wederdooperen sal wederstaen. Want tot het gehoor des godlicken woordts en comen sy nyet, ende aen ’t disputeren en can men se nyet crygen. Hierentusschen soe kruypt haer valsche leere als de kancker, want behalven dat het dorp van Swartewaal den meesten hoop die secte toegedaen is, soe neemt se toe van daer krupende door het gansche landt van Voorn, ende dat in de voorneemste dorpen als in Heenvliedt, Suydtlandt ende Abbenbrouck etc., iae dat men in sommige dorpen gansch gheen kinderen en doopt.’

De gereformeerde waren beducht voor deze nogal ongrijpbare (want: ‘aen ’t disputeren en can men se nyet crygen’) concurrenten op de religieuze markt. Toen de predikant Florentius Gerardi in 1576 wilde vertrekken uit Zwartewaal, voerde hij aan dat ’s zondags niet meer dan zes of zeven kerkgangers onder zijn gehoor kwamen die bovendien op straat door de mennonieten werden bespot. Zo’n 40 jaar later nog, in 1608, schreef Reynerus Donteclock, jarenlang predikant in de classis Brielle, dat de ‘mennonisten ofte wederdooperen (...) in grooten ghetale hier te lande’ zijn.

Wel kwamen de dopers na 1572 terecht in een positie van een gedulde minderheid. Van vervolging was echter geen sprake meer: artikel 13 van de Unie van Utrecht bepaalde in 1579 uitdrukkelijk dat ‘een yeder particulier in syn religie vry sal mogen blyven ende dat men nyemant ter cause vande religie sal mogen achterhaelen ofte ondersoecken.’

Hoe groot het aandeel van de bevolking was waar het calvinisme ingang vond, valt nauwelijks te bepalen. In 1587 is het aantal gereformeerden in de Noordelijke Nederlanden op ten hoogste 10 procent geschat, inclusief het uit Vlaanderen afkomstige deel. Ook al zou dit percentage voor Voorne en Putten aan de lage kant zijn, dan nog moeten we spreken over een procentueel grote middengroep van ‘onbeslisten’, een groep ook met diverse religieuze schakeringen tussen onverschillig enerzijds en op de rand van toetreding tot de publieke kerk anderzijds. Lieten ze zich regelmatig in de zondagse kerkdiensten zien, dan spreken we over de ‘liefhebbers der waarheid’; in die groep lag het groeipotentieel van de gereformeerde kerk. Maar het is al eerder gezegd: belijdenis afleggen was een bewuste stap waarbij men zich onderwierp aan de kerkelijke tucht. Die tucht concentreerde zich niet rond de doop, ook niet rond het huwelijk maar rond de toegang tot het Heilig Avondmaal. De achterliggende gedachte is heel eenvoudig: het Avondmaal is heilig en die heiligheid mocht niet aangetast worden door onheilig gedrag van de aanzittenden. De kerkenraden hielden de levenswandel van de belijdende leden (in die periode slechts een minderheid van de kerkgangers) nauwlettend in de gaten. Bij wijze van illustratie volgen hier de acta van de Brielse kerkenraad van 25 augustus 1576.

‘Is besloten datmen Joris Dirckxz. om sijne groote ongeschicktheyt die hy tegen Mels Pietersz. begaen hadde ende om syn ander meer lichtveerdicheyt ende ongebonden reuckelooshey (= roekeloosheid) scerpelick vermaent ende bestraft sal worden van den dienaren des Wordts ende voor dese tyt vanden Avontmael sal afgehouden werden.

Gerrit de backer sal aengeseijt werden vanden dienaren int omgaen voort Avontmael dat hy tsaterdaechs nae thouden des Avontmaels by den broederen verschijne, alwaer hij dan vanden broederen over sijn dronckenschap scerpelick bestraft sal werden.

Sal oock Aefge backster van den Avontmael afgehouden werden om datse met bespottinge der broederen ende tegen haren raet die sy vanden broederen begeerde met een reuckeloos Jonckgeselle totten huwelicke begeben heeft.

Also Pieterge Corn.dr. sonder raet der broederen met Jacob de Coster int huwelick getreden is salse voor dese tijt van het Avontmael afgehouden werden. Om welcker oorsaecken wege Jacob voors. noch nyet tot schultbekenninge ende opnemeinge toegelaten sal werden maer die dienaers sullen hem vermanen dat hy in boetveerdicheyt voortgae op dat hij met vrechden ter naeste reysen opgenomen souden mogen werden. Sal dan oock Naenken met beteringe haers schults opgenomen werden.’

Ruzie maken, lichtvaardigheid, dronkenschap, trouwen met een ‘reuckelose’: het waren allemaal hindernissen op de gang naar het avondmaal.

Terug naar de omvang van de plaatselijke gemeenten: hierover valt alleen met zekerheid te zeggen dat ze klein was; we moeten rekenen in tientallen en niet in honderdtallen. Kwantitatieve gegevens van vóór 1600 zijn evenwel nauwelijks voorhanden. We zagen al dat de Zwartewaalse predikant Florentius Gerardi klaagde over een aantal toehoorders van meestal niet meer dan zes of zeven.

Natuurlijk konden de persoon en het optreden van een predikant veel uitmaken. Een tweetal leden van Zwartewaal verklaarde in 1592, dat de kerk door ds. Nicolaes Tijckmaecker

‘vreetsamelicken wel bedient was, ende datte dieselve doen ter tijt zeere toenam, alsoe datte selve wel in de tseeventich personen, soe vrouwen als manspersonen sterck was ende nu ter tijt mer ontrent dertich personen ‘twelck zeer te beclagen is, diewelcke gedeclineert is in den tijt Johanni.’

Met ‘Johanni’ wordt Johannes van Steenberghe bedoeld, die inderdaad niet al te gemakkelijk in de omgang was.

In veel gevallen is de opbouw van een gereformeerde kerk in de beginperiode een moeizame aangelegenheid geweest. Eén van de redenen die Van Steenwijk in 1583 aanvoert om uit Rockanje weg te gaan is dat ‘dye kercke meer affneempt dan sy toeneempt.’ Ook in Oude-Tonge, waar de bevolking voor een groot deel katholiek is gebleven, groeit de gemeente maar mondjesmaat. In 1585, het jaar waarin Gisbertus Samuels vertrok, noemt de classis de kerk aldaar een ‘vervallen huys Godts’. Jaren later, vlak na zijn aantreden in Oude-Tonge, maakte David Timmerman in 1602 een lijst op van de lidmaten die *ante ministerium nostrum* (voor onze bediening, dus voordat Timmerman er predikant was) tot de gemeente waren toegetreten. Dat waren er 37. Op een bevolkingsaantal dat niet zo ver van de 1000 zal hebben gelegen - in 1622 was het bevolkingsaantal 1143 - is dat na drie decennia gereformeerde prediking niet veel.

In het algemeen zullen we dus de omvang van de gemeenten ons niet al te groot moeten voorstellen waarbij wel bedacht moet worden dat rond de kern van belijdende lidmaten een veel bredere groep toehoorders (‘liefhebbers der waarheid’) regelmatig de kerk bezocht. Maar met dit soort aantallen in de plattelandsgemeenten is de Brielse stadsgemeente een zeer grote gemeente: 700 lidmaten, dat wil zeggen: een kleine 20% van de bevolking die 3632 zielen omvatte in 1622.

PREDIKANTEN

Een tweede zorg was de voorziening van de gemeenten met goed gekwalificeerde predikanten. De opleiding en de toelating van predikanten was vanaf het begin een aandachtspunt. Het convent van Wezel in 1571 schetste in kernachtige bewoordingen de eisen: een predikant moet kennis hebben van de talen (Grieks, Latijn, Hebreeuws), de wetenschappen (retorica, dialectica, grammatica en theologia) en (door middel van proposities) geoefend zijn in het verklaren van de Schrift. In het begin was die (universitaire) opleiding nog een ideaal, maar toelating en beoordeling door de classis was van meet af aan verplicht.

De synode van Dordrecht van 1574 opent de mogelijkheid dat ‘ongestudeerde personen’ na een aantal proposities (proefpreken) worden toegelaten; zij werden ook wel ‘Duytsche klercken’ genoemd. Op die basis is in de beginjaren van de classis Brielle een aantal proponenten toegelaten tot de bediening van het evangelie. De eerste predikant die op die basis is toegelaten is Theodorus Roestius. In september 1574 is hij geëxamineerd en ‘by het oordeel der classen bequaem bevonden tot den dienst der kercken’ waarna hij enkele jaren predikant was in Oudendoorn. Een beroepsgroep die in principe voor deze toelatingsprocedure in aanmerking kwam, waren de schoolmeesters. Hoewel de classis in augustus 1574 besloot ‘dat die schoolmeesters, van denwelcke een hope is om tot predicant in toecomende tijden te verkiesen’ zich konden melden zijn er, voor zo ver valt na te gaan²¹, in de beginperiode nauwelijks schoolmeesters tot het predikambt toegelaten.

In een aantal gevallen kon gebruik gemaakt worden van voormalige katholieke geestelijken, een categorie die gaandeweg is verdwenen. De Briellenaar Andries Cornelisz. is uiteraard een bekende vertegenwoordiger van deze groep. De synode van Dordrecht van 1574 bepaalde wel dat een voormalig geestelijke pas kon worden toegelaten na onderzoek door de classis. Zij moesten de ‘leere des pausdoms’ en hun eerdere roeping ‘versaecken’, geoefend zijn in ‘oetmoedicheijt ende patientie’, in het bezit zijn van gaven om te preken en ten slotte de ‘rechte leere bekennen’ en zich aan de tucht onderwerpen. Zo iemand was Jacobus Louff, een gewezen prior van het klooster Den Donck bij Brandwijk. Hij was op 13 september 1574 in principe toegelaten. Toch moest hij zich op 14 mei 1576 nog een keer laten examineren. Daarna heeft men hem ‘also hij nu alrede een tijt lanck gepredict heeft, toegelaeten te prediken op hopenghe dat hij hem voortan naerstich oeffenen sal in ’t lesen der Heijliger Schriftuer,

²¹ Van de meeste predikanten die in de beginperiode na 1572 in Voorne en Putten hebben gediend zijn geen antecedenten bekend.

maer soo hij sulcx niet soude naecomen, soo soude hij qualicken het predickampt bedienen conen.’ Bijbelkennis was kennelijk niet zijn sterkste kant maar desondanks heeft hij tot 1588 als predikant in Simonshaven gefunctioneerd.

Een lastige klant was Ajax Westerwold uit Middelharnis. Naar verluidt was hij daar de laatste pastoor, die met de Reformatie was ‘meegegaan’. Hij heeft vermoedelijk in Leuven gestudeerd en was naar het schijnt één van die geestelijken die zich uiterlijk min of meer schikten naar de nieuwe omstandigheden maar met de daadwerkelijke invoering van de reformatie geen haast maakten en verder met rust gelaten wilden worden. Die daadwerkelijke invoering hield in elk geval in dat hij een kerkenraad organiseerde en het avondmaal ging bedienen. In 1581 wordt hij van zijn ambt vervallen verklaard met de motivering dat hij nooit het avondmaal had bediend of gebruikt, zelfs niet nadat het hem door de classis was opgelegd, ‘alsoeck dat daer grote suspicie is, dat hij noch ongetrouwt is, sittende bij syn tegenwoerdige hujsfrou.’ Het conflict loopt in 1583 uiteindelijk uit op het vertrek van Westerwold met slaande deuren of in de woorden van de acta: ‘mit een tornich gelaet (...) ende mit quade woerden.’

De grootste groep werd gaandeweg gevormd door academici die aan een universiteit (Leuven, Genève of Heidelberg) hadden gestudeerd. Zo had de eerste notulist van de classis Brielle, Florentius Gerardi, predikant in Zwartewaal, in Heidelberg gestudeerd. Nicolaes Dammius, die in 1585 predikant in Brielle werd, studeerde in Leuven en was een aantal jaren in Leiden hoogleraar Latijn en logica geweest. Na de oprichting van de Leidse universiteit in 1574 wordt het aandeel predikanten met een academische opleiding geleidelijk aan groter.

BRIELLE EN DE CLASSIS

Binnen de classis Voorne en Putten waren het duidelijk de predikanten van Brielle die een voortrekkersrol vervulden. Brielle was vanouds de hoofdstad van ‘den lande van Voorne’ en de andere stadjes binnen de classis te weten Goedereede, Heenvliet en Geervliet konden zich daarmee bij lange na niet meten. Vooral in de vroege beginperiode was het de Brielse gemeente die de eerste viool speelde bij de gang van zaken binnen de classis. Zo valt te lezen in de acta van de eerste vergadering dat als een dorp over een predikant wil beschikken men zich moest wenden ‘tot den consistorie (...) te Briell.’ Het Brielse primaat bleek ook eerder uit de bezetting van de post van de praeses van de classis, die meer dan evenredig door de predikanten van Brielle werd bezet. De positie van de dorpspredikanten hing veel meer af van het persoonlijk gezag van de betreffende predikant.

Evenzeer kwam het nauwelijks voor dat de Brielse kerk zich tot de classis wendde voor advies en met vragen kwam aanzetten op het gebied van de toepassing van de kerkelijke tucht. Omgekeerd was de greep van de classis op de Brielse kerkenraad veel geringer dan op de kerkenraden van de overige gemeenten in de classis. De Briellenaren dopten hun eigen boontjes en hadden de classis daar nauwelijks bij nodig.

Voorne en Putten: besluit

Toen - naar het woord van Veltenaar²² - op 1 april 1572 de wereldhistorie voor één dag de toren van Den Briel aanraakte, kwamen de geuzen die de stad binnentrokken terecht in een samenleving die nog maar recent de nodige beproevingen achter de rug had. In het voorgaande is geprobeerd een beeld te schetsen van die samenleving in Voorne en Putten in de 16e eeuw. Wie aan het begin van deze eeuw werd geboren, sloeg zijn of haar ogen op in een laat-middeleeuwse en in religieus opzicht katholieke samenleving. Zo waren de bestuursstructuren middeleeuws, ingebed in een feodaal systeem van leenverbanden. Zowel Voorne als Putten waren als heerlijkheden lenen van de graaf van Holland die zelf ook, althans formeel, leenman van de Duitse keizer was. Die structuren bleven bestaan ook al was de oorspronkelijke bestaansreden verdwenen. Door de opkomst van huurlegers was het oproepen van leenmannen om hun leenheer te volgen in de strijd verleden tijd geworden. Niettemin bleef het leenstelsel en het daarbij behorende leenrecht tot het eind van de Republiek overeind.

Was de maatschappij aan het begin van de 16^e eeuw nog volledig traditioneel katholiek, vanaf 1517 zet de Reformatie het religieuze leven in heel Europa op zijn kop met diep ingrijpende gevolgen. Als in de jaren 1572 en daarna de gereformeerde eredienst in Holland wordt ingevoerd, hadden protestantse opvattingen in de ruime zin des woords ook onder de bevolking van Voorne, Putten en Overflakkee wortel kunnen schieten. Het visitatierapport van 1571 liet ons zien dat de katholieke geloofsbeleving in aanzienlijke mate was uitgehold. Dat wil dan weer niet zeggen dat de gereformeerde kerk kon rekenen op massale steun van de bevolking. Er waren zeer velen binnen de katholieke kerk die er wel 'protestantiserende' opvattingen op nahielden maar daarom in 1573 toen de katholieke eredienst in Holland werd verboden nog geen overtuigde gereformeerden werden. Integendeel: als het gaat om belijdende leden dan spreken we voorlopig nog maar over een kleine minderheid van de bevolking. Een groep van 'onbeslisten' maakte een flink deel van de bevolking uit; een deel daarvan bezocht wel de kerk en beschouwden zich als 'liefhebbers der waarheid'. Niettemin was zo rond 1585/1590 de gereformeerde kerk de gevestigde kerk en was de eerste pioniersfase (althans in Holland) voorbij. In vrijwel geheel Voorne en Putten kon de gereformeerde kerk werken aan een verdere uitbouw.

Voor de bevolking waren de leefomstandigheden in dit gebied èn in deze periode moeilijk. Het Deltagebied was in meerdere opzichten al niet het meest gemakkelijke gebied om te bewonen. Daar komt bij dat juist in de 16e eeuw de economische omstandigheden voor Brielle en omgeving ronduit slecht waren. Handel en visserij verliepen ten gunste van steden als Schiedam en Rotterdam en de stadsbrand van 1548 was een slag die de stad tot in de 17^e eeuw niet te boven kwam. Brielle was een verarmde stad en de *Informacie* van 1565 toont ons ook het beeld van een verarmd platteland. De 16^e eeuwse prijsrevolutie met stijgende prijzen en relatief achterblijvende lonen was ook hier voelbaar. Voeg nog daarbij de desastreuze Allerheiligenvloed in 1570, dan wordt duidelijk dat '1572' plaats vond in allesbehalve florissante omstandigheden.

²² Cornelis Veltenaar (1873 – 1953) was predikant in de gereformeerde kerk en gedurende enkele jaren in de hervormde kerk en later archivaris van de gemeente Tholen. De aangehaalde uitdrukking komt uit zijn proefschrift *Het kerkelijk leven der Gereformeerden in den Briel tot 1816* waarop hij in 1915 promoveerde.

Literatuur

Deze publicatie is gebaseerd op een veelheid aan literatuur. Er is vanwege de aard en de doelgroep van deze special voor gekozen geen notenapparaat op te nemen. Hieronder volgt een selectie uit de geraadpleegde literatuur.

- Aalst, G.M. van, *Inventaris van de archieven van de ambachtsheerlijkheid Grijsoord 1410-1984, de hoge heerlijkheid Klinkerland 1505-1809, het Oude Vrouwenhuisje te Oude-Tonge 1616-1981* ('s-Gravenhage 1994)
- Alkemade, K. van, P. van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele en den lande van Voorn* (Rotterdam 1729)
- Don, Peter, *Voorne-Putten. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* (Zwolle 1992)
- Fruin, R. (ed.), *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltae gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866)
- Gouw, J.L. van der, 'De kerk in het Land van Putten tijdens de late Middeleeuwen' in: *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft 1994) 59-81
- Gouw, J.L. van der, *De Ring van Putten. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het Deltagebied* diss. Leiden ('s-Gravenhage 1967)
- Hart, G. 't, *Historische beschrijving der vrije en hoge heerlijkheid van Heenvliet* (Den Helder 1949)
- Hoek, C., 'De heren van Voorne en hun heerlijkheid'. In: *Van Westvoorne tot St. Adolfsland. Historische verkenningen op Goeree-Overflakkee* (Ouddorp 1979)
- Klok, J., *Voorne en Putten* diss. Utrecht (Utrecht 1939)
- Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1990)
- Lantink, Frans Willem, Jaap Temminck (red.), *Heerlijkheden in Holland* (Hilversum 2017)
- Priester, Peter R., *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600-1910* ('t Goy-Houten 1998)
- Schelhaas, T.N., *Inventaris van de bestuursarchieven betreffende het Land van Voorne 1594-1811* ('s-Gravenhage 1974)
- Slachmuylders, R., *Alva's Bloedraad en Voorne (1567-1572)* (Brielle 2015)
- Teixeira de Mattos, L.F., *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland Xⁱ De eilanden, afd. VII Het eiland Goeree en Overflakkee* ('s-Gravenhage 1941)
- Teixeira de Mattos, L.F., *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland VIIⁱⁱ De eilanden, afd. III Het eiland Voorne en Putten met Rozenburg en de Welplaat* ('s-Gravenhage 1961)
- Troost, W. en J.J. Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd'. In: *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972) 307-353
- Visser, W.G. (ed.), *Classicale acta 1573-1620. Deel X: Particuliere synode Zuid-Holland, Classis Brielle 1574-1623* (Den Haag 2015)